

OSLOBOĐENJE I DOPRINOS JUGOSLAVIJE POBEDI NAD FAŠIZMOM

Oslobođenjem Srbije i Vojvodine dobijena je trajno slobodna teritorija i ekonomsko uporište za pobedonosno dovršenje rata. Forsirajući Tisu 2—21. oktobra 1944, jedinice Crvene armije prešle su iz Banata u Bačku, i, zajedno s vojvodanskim brigadama, izbile na Dunav. Novembra te godine 51. divizija NOVJ i jedinice Crvene armije oslobodile su Baranju. Sada se težište operacija ponovo prenosilo na zapad Jugoslavije. Od oslobođenja do maja 1945. Srbija je dala NOVJ, odnosno Jugoslovenskoj armiji, 250.000 novih boraca. Neiskusni mladići i devojke doživljavali su prve ratne okršaje na sremskom frontu, u dolini Bosne i na celom frontu od Drave do Jadrana ne prošavši kroz vojnu obuku.

Nemačka balkanska vojska, kojoj je bilo zatvoreno odstupanje dolinom Morave, povlačila se neprohodnim putevima preko Makedonije, Kosova, Sandžaka i Bosne, izložena stalnim napadima jedinica NOVJ, odnosno Jugoslovenske armije, koje su joj ometale izvlačenje prema severu. Posle zauzimanja Skoplja i Tetova, 13. odnosno 19. novembra, razbijeni su balisti u zapadnoj Makedoniji, tako da je cela Vardarska Makedonija oslobođena do kraja tog meseca. Od sredine oktobra do polovine novembra jedinice Grupe armija „E“, s preko 350.000 ljudi, te policijskim i drugim pomoćnim snagama van njenog sastava, pokušavale su da se izvuku preko Ibra i Zapadne Morave, potpomagane balističkim snagama u zapadnoj Makedoniji i na Kosovu. Osim snaga NOVJ, među kojima se nalazilo i pet kosovsko-metohijskih brigada, za oslobođenje Kosova borile su se 3. i 5. brigada NOV Albanije i jedinice 2. bugarske armije. Kosovo je oslobođeno novembra 1944, posle šestonedeljnih borbi.

Nemci su u sklopu svoje koncepcije o stvaranju sistema vazalnih država i režima na južnim ivicama Trećeg rajha,

podržavali preko Hermana Nojbahera stvaranje „nezavisne Albanije u etničkim granicama“. Italijanska kapitulacija nije ništa izmenila u nastavljanju održavanja „Velike Albanije“, ali sa kvislinzima koji su odranije radili za Nemce. Na čelu kvislinške vlade „Velike Albanije“ u Tirani našao se Redžep Mitrovica, iz Kosovske Mitrovice. Nemci su uopšte Albancima sa Kosova i Metohije davali prednost nad ostalim Albancima, imajući u njih veće poverenje. Ovaj kvisling je bio i predsednik Druge prizrenske lige, tako da je morao ustupiti dužnost predsednika lige Bedri Pejaniju. Sedište lige se nalazilo u Prizrenu, kao i Centralnog komiteta od 14 članova, dok su po okruzima, srezovima i opštinama i selima obrazovani komiteti odgovarajućeg nivoa. Druga prizrenska liga se borila, pod nemačkim okriljem, za Veliku Albaniju sa Kosovom i Metohijom, delovima Makedonije i Crne Gore. Postavljeno je i pitanje pripajanja Kosovskomitrovačkog okruga koji se nalazio u sastavu Nedićeve Srbije. Nojbaher je istupao za nezavisnu i slobodnu Veliku Albaniju, predstavljajući nemačke snage kao oslobodioce od italijanskog ropstva.

Vojnu osnovu Druge prizrenske lige činili su dobrovoljci sredovečnih i starijih godišta, poznati od 1941. kao vulnetari, organizovani na principu sela kao borbene grupe, koji su se tek u većim akcijama vojno grupisali u čete i bataljone. U žandarmerijskim snagama nalazilo se 1944. oko 2.500 žandarma, a u policijskim snagama oko 8.000. Pod komandom Kadrija Zagranija bilo je 5.000 Šiptara. Kosovski puk je u svojim kaznenim ekspedicijama počinio strahovite zločine u Đakovici, Prizrenu, Skadru i Tirani. Sve ove kvislinške snage često se u dokumentaciji narodnooslobodilačkog pokreta nazivaju „balističkim“, što deo albanskih istoričara odbacuje, smatrajući da su balisti bili brojno slabi na Kosovu i Metohiji, iza čega opet stoji težnja da se u ime terminološke preciznosti smanji masovna kolaboracija u drugim vojnim i političkim formama. Statut Druge lige je predviđao vojnu obuku omladine, kao i svih Albanaca do 60 godina starosti. Rukovodstvo Druge prizrenske lige nosilac je procesa militarizacije Kosova i Metohije u interesu nemačke politike odbrane okupacionog prostora i obezbeđenja povlačenja nemačkih snaga s juga Balkanskog poluostrva. Nemci su računali da u okviru svojih planova odbrane Trećeg rajha s juga obuhvate što veći deo Albanaca sposobnih za borbu protiv narodnooslobodilačkog

pokreta. Najveću kvislinšku formaciju sa ovog prostora Nemci su formirali u rano proleće 1944. godine. SS divizija „Skenderbeg“ imala je kompletan borački sastav iz redova Albanaca, tim što su komandni kadar činili Nemci. Njeno jezgro predstavljao je puk iz SS-divizije „Handžar“. Ljudstvo ove divizije poticalo je uglavnom iz Peći, Prizrena, Prištine, Debra, Te tova, južne Srbije. Imala je oko 10.000 boraca i proćula se p krvavim zloćinima nad civilnim stanovništvom Polimlja, Ćakora, Andrijevice (Velika). Nemci su računali da formiraju još jednu SS-diviziju, stvarajući albanski SS korpus, ali im za to nije preostalo dovoljno vremena. Vafeni SS brdska divizija na prostoru Kuks-Đakovica izvodila je racije na Jevreje u Prištini, učestvovala u borbama protiv NOVJ (Operativne grupe divizija i snaga 2. udarnog korpusa, koje su se pripremale za prodor u Srbiju). Ova operacija je u vojnoj istoriografiji poznata kao „Andrijevićka operacija“, dok je Nemci vodili pod šifrom „Draufgenger“. Prilikom povlaćenja Grupe armija „E“ preko Kosova, ova se divizija počela osipati, ali je od preostalih vojnika formirana Pukovska grupa „Skenderbeg“. Ćetrnaesti SS brdski puk „Skenderbeg“ borio se kasnije u sastavu 7. SS divizije „Princ Eugen“, sve dok nije u rejonu Zidanog Mosta razbijen i ljudstvo velikim delom zarobljeno.

Druga prizrenska liga je na sebe preuzela odbranu Kosova i Metohije u ranu jesen 1944. godine. Opšta komanda omladine za odbranu Kosova uputila je 18. oktobra proglas Albancima da je nastupio trenutak da svi ustanu, kao jedan, za odbranu etnički čiste Albanije. Vojna komanda pri Centralnom komitetu Lige rukovodila je svim operacijama protiv NOVJ u oktobru i novembru 1944. godine. Oko 6.000 vulnetara je između nemaćkih borbenih grupa zaprećavalo liniju Bujanovac — Kutka — Markov Vis — Merdare — Prepolac — Ugljarski Krš. Grupa „Skenderbeg“ je, držeći Peć, Đakovicu i Prizren, obezbeđivala levi bok armiji „E“. U izveštajima nemaćke komande za jugoistok stoji da su se „Albanci sa Kosova za poslednjih nekoliko nedelja borili vrlo uspešno ...“ Druga prizrenska liga proglašuje opštu mobilizaciju sa pozivom na odbranu etnićkih velikoalbanskih granica. Jezgra Kosovskog puka raspoređena su kao kohezivne snage na sledećim terenima: Karadak (Skopska Crna gora); podnožje Šar-planine; Drenica i Šalja u podnožju Kopaonika. Sve ove grupe radile su po naređenju Džafer Deve koji je od njih zahtevao pružanje otpora do marta

1945. kada će stići nemačka pomoć vazdušnim putem. Svim snagama trebalo se odupreti srpsko-slovenskim snagama koje teže da okupiraju Kosovo. Karakteristično je da su na kvislinge računali Nemci koji su ih i naoružali i potpomagali, ali, na drugoj strani, i Britanci zainteresovani da se na području juga Jugoslavije i Albanije stvori što jače žarište nestabilnosti i nemira, da se odatle ne bi mogli uznemiravati britanski intervencionisti u Grčkoj, koji su se spremali za razoružanje oružane formacije EAM-a (Grčki narodnooslobodilački front), ELAS — (Grčka narodnooslobodilačka vojska). Područje Kosova i Metohije oslobođeno je snagama NOVJ, koje su potpomagale jedinice bugarske armije i jedinice NOV Albanije od 17. do 23. novembra 1944. godine. Gotovo u isto vreme kada su Britanci počeli borbe protiv EAM-a, došlo je do početka albanske kontrarevolucije na Kosovu. U ranim jutarnjim časovima 2. decembra 1944. balističke snage od oko 3.000 odmetnika pod komandom Adema Glavice gotovo su uspele da zauzmu Uroševac. Druga grupacija balista, predvođena verskim starešinom Redža Mula Idrizom, napala je 23. decembra 1944. godine Gnjilane. Uk Sadik i Čazim Barjaktari, ugledan domaćin u svome barjaku i fisu, zauzeli su sa trećom odmetničkom grupom Orahovac, nameravajući da napadnu i Peć. Po naredjenju Glavnog štaba za Srbiju, Operativni štab za Kosovo i Metohiju započeo je mobilizaciju radi dopune jedinice sa ciljem da se novomobilisani upute na Sremski front ili u sastav drugih jedinica. Mobilizaciju je sprovodio Šaban Poluža, iz dreničkog kraja, koji je krenuo sa novomobilisanima u pravcu Podujeva, ali je onda zatražio od vojnika da ne idu u Srbiju već da se vrate u stari kraj i odatle povedu borbu protiv nove vlasti. Nedoovoljivo visok stepen poverenja koje je Operativni štab pokazao prema ovom bivšem kolaboracionisti, kao i razvučeni pregovori, omogućili su ovoj grupaciji da promeni kurs i ustane protiv novog poretka. Prema podacima Sava Drljevića u dreničkom kraju okupilo se, pod komandom Šabana Poluže i njegovog pomoćnika Mehmeda Gradiće, oko 10.000 boraca. Njima je prišao i Uk Sadik, vođ odmetnika iz orahovačkog kraja. Došlo je i do pobune u Šalji pod vodstvom Adema Voce, sina jednog od prvaka Šalje. Voća je sa oko 2.000 odmetnika 26. januara 1945. napao bataljon NOVJ stacioniran u Starom Trgu, potiskujući ga ka Kosovskoj Mitrovici. Polužine odmetničke grupe sudarile su se sa jedinicama NOVJ na planini Čičevici, kod Vučitrna, 25. januara

1945. godine. Borbe su dobile najšire razmere. Odmetnička grupacija sa Ademom Vocom je likvidirana, ali je preostajala glavna snaga koncentrisana u Drenici. Tada je vrhovni komandant NOVJ Tito 8. februara 1945. doneo odluku o zavodenju vojne uprave. Za komandanta vojne uprave je postavljen pukovnik Savo Drljević, a za političkog komesara Đuro Medenica. Pukovnik Nikola Božanić postavljen je za komandanta vojne oblasti. Protiv kontrarevolucije angažovano je oko 39.000 boraca svrstanih u 15 brigada NOVJ. Do odlučujućeg sudara sa Šabanom Polužom i Mehmedom Gradicom došlo je 21. februara 1945. godine u selu Trsteniku, u Drenici, i on se završio slomom pobunjenika i pogibijom njihovih vođa. Zaostale odmetničke grupe su se održavale u pojedinim krajevima Kosova, nastojeći da se prebace u Grčku, ali nisu mogle zaustaviti proces normalizacije politike. Pojedinačni odmetnici likvidirani su tek 1951. i 1952. godine. Haki Taha, učitelj iz Đakovice, član ilegalne organizacije, ubio je 13. marta 1945. Miladina Popovića, sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet. Koristeći amnestiju do 10. marta 1945, brojni odmetnici su se predali. Albanska kontrarevolucija nastavila je posle slamanja vojne pobune svoju neprijateljsku i antijugoslovensku delatnost preko mreže ilegalne organizacije „Nacional Demokratik Šiptar” i Centralnog komiteta, sa sedištem u Prizrenu, kojoj su pripadali i pojedini komunisti albanskog porekla, članovi narodnih odbora, pa čak i dva oficira OZNE.

Pokušaji pojedinih albanskih istoričara i političara da dovedu u pitanje opravdanost zavodenja vojne uprave na Kosovu i Metohiji, objektivno gledano su neodrživi, ako se ima u vidu širina, masovnost i borbenost kontrarevolucionarnih snaga, činjenica da su njihovu aktivnost pripremili Nemci sa vodećim separatistima i pristalicama „Velike Albanije”, a iskorišćavali i britanski oficiri i obaveštajci za stvaranje područja nemira i nesigurnosti u strateški važnom području za britansku politiku; angažovanje većih vojnih snaga i zavodenje vojne uprave bilo je uslovljeno i agresivnim nastupom kontrarevolucije, napadima na veća mesta, velikim gubicima jedinica NOVJ, oslonom kontrarevolucije na masu jataka, uključujući i podršku kamufliranih protivnika Jugoslavije organizacijama narodnooslobodilačkog pokreta; rejon Kosova i Metohije trebalo je što pre osloboditi pritiska kontrarevolucije u ime sređivanja prilika i konačnog uobličavanja federalne Srbije u sastavu DFJ; pregovori sa Polužom, oklevanje i lakomislenost Operativ-

nog štaba samo su ga okurazili, podižući mu samosvest o vlastitoj snazi čim s njima pregovaraju oficijelni organi vlasti i vojska, što se u krajnjoj liniji pokazalo kao pogubno.

Dve albanske divizije (5. i 6.), koje su privremeno boravile na Kosovu, po povratku iz rejona Višegrada, nalazeći se pod komandom Operativnog štaba, doprinosile su sređivanju prilika na Kosovu, ali one nisu bile vojno angažovane.

Pod prividom istorijske istine ne može se dovoditi u pitanje opravdanost zavodačenja vojne uprave od dela Albanaca a da se time zapravo ne otkrivaju separatističke pobude, isto kao što na drugoj strani nisu daleko od genocidnog poimanja događaja na Kosovu u zimu 1944—1945. ni oni rodoljubi koji smatraju da je već tada trebalo radikalno se obračunati sa Albancima kao etničkom celinom njihovim uništenjem u ime odmazde za masovnu kolaboraciju u toku rata i podmukao kontrarevolucionarni udar protiv Jugoslavije, novog poretka i nove nacionalne politike KPJ.

Antijugoslovensko i antisrpsko raspoloženje šiptarskih masa, koje su vešto koristili i podsticali glavarski slojevi aga i begova, barjaktara i hodža, pojedini retki intelektualci i privrednici, zemljišna aristokratija uglavnom, zahvaljujući potpori okupatora, prvo nemačkog, a kasnije italijanskog, bilo je poznato rukovodećim strukturama narodnooslobodilačkog pokreta od prvog dana, jer se javlja kao konstanta. Pri tome je faktički podređen položaj albanske nacionalne manjine između dva rata zloupotrebljavan u antislovenske svrhe do nemogućih razmera. KPJ na Kosmetu nije imala nikakvog uticaja na albansku masu, što se najbolje vidi iz činjenice da je na 270 članova KPJ i 1.200 članova SKOJ-a na početku ustanka (što je mali broj i za Srbe i Crnogorce, s obzirom na njihov broj na Kosmetu), dolazilo svega 20 članova partije i 70 članova SKOJ-a iz redova albanske manjine. Bila je to kap u moru šiptarske kolaboracije. Do kojeg je stepena išlo ovo antijugoslovensko i antisrpsko raspoloženje na jezgrovit način pokazuje izveštaj sekretara Mjesnog komiteta KP Kosovska Mitrovica Ali Sukrije s kraja 1941. godine: „Arnauti ne misle mnogo na to koji su komunisti u Srbiji a koji četnici, i drugo, za arnautske mase Srbi su Srbi, neprijatelji Arnauta, bez razlike, kako ih krste, komunistima ili četnicima." Iz ovog odnosa pojačanog vizijom „Velike Albanije" po svaku cenu, na račun Srbije, Crne Gore i Makedonije, izrasla je masovna šiptarska kolaboracija u

toku rata koja je onemogućavala razvoj narodnooslobodilačke borbe na Kosovu i Metohiji. Tim povodom u proglasu Glavnog štaba NOV i PO Srbije iz avgusta 1944. godine — kojim se Šiptari pozivaju da napuste okupatora i poziciju kolaboracije — stoji: „Zajedno sa fašističkim osvajačima vi ste digli ruku protiv susjednih naroda i na taj način na sebe navukli najtežu sramotu... Vi nijeste do sada stekli pravo da bratski i ravnopravno živite sa ostalim narodima Jugoslavije." Oblasni komitet za Kosovo i Metohiju obratio se partijskim radnicima partizanskih jedinica, tražeći od njih da govore „o reakcionarnoj ulozi Šiptara sa Kosmeta u toku NOR, o njihovom slijepom povodenju za okupatorskim slugama i o borbi koju su vodili protiv svojih interesa, i o tome šta da učine sada da bi stekli pravo da odlučuju o svojoj sudbini, to jest da masovno stupaju u redove Narodnooslobodilačke vojske, da se uporno bore protiv svojih izdajnika i da pomognu NOV i narodnoj vlasti u stvaranju nove države — Demokratske Federativne Jugoslavije". Od šiptarske delegacije, koja je posle pobune posetila predsednika vlade DFJ, maršal Tito je od Šiptara tražio da skinu „ljagu" sa sebe koju su nametnuli kolaboracijom u toku rata.

Oktoobra 1944. godine došlo je do uspostavljanja vojne uprave i u drugom delu Jugoslavije: Banatu, Bačkoj i Baranji. Ovaj fenomen militarizovane vlasti nije bio poznat u dotadašnjem toku rata. Vojna uprava je zavedena Titovom naredbom od 17. oktobra 1944. godine. U naredbi je izričito rečeno da je vojna uprava privremenog karaktera i da će trajati do završetka oslobođenja Jugoslavije. Vojna uprava delila se na vojnu oblast za Banat i vojnu oblast za Bačku i Baranju, koje su se opet delile na komande područja, komande mesta i vojne stanice sela. Za vreme trajanja vojne uprave, u ruke vojske prelazila je celokupna izvršna i sudska vlast, a postojeći narodnooslobodilački odbori imali su samo da pomažu organe vojne uprave. Zavedenje vojne uprave, kao što se može videti iz naredbe o njenom uvođenju, bilo je uslovljeno više nego kompleksnim uzrocima: što hitnije normalizovanje prilika; stvaranje uslova za redovno funkcionisanje „narodne demokratske državne vlasti"; govori se i o naročitim prilikama u kojima su živeli ovi krajevi za vreme okupacije; što brže i potpunije otklanjanje svih nedaća nanetih narodu od okupatora i „ovde naseljenih tuđinskih elemenata"; potrebe mobilizacije svih privrednih snaga za što uspešnije provođenje narodnooslobodilačkog rata.

U Naredbi br. 2 komandanta vojne oblasti NOV za Banat predviđeno je uvođenje vojne vlasti u svim nemačkim mestima; Nemcima je zabranjen izlazak iz mesta, bez specijalnog odobrenja komandanta dotičnog sela; takođe je zabranjen nemački govor na javnim mestima; sve radnje, fabrike, industrijska i trgovačka preduzeća Nemaca prelazila su pod kontrolu NOO, odnosno vojne vlasti; nemački natpisi su se morali skinuti. Sve ove odredbe, osim jezika i nošenja jugoslovenskih ili sovjetskih znakova, važile su i za Nemce. U sva nemačka, mađarska i rumunska mesta („gde to bude bilo potrebno“) postavljaju se vojni komandanti sa partizanskim stražama. Nemci su deportovani u logore. Deo logorisanih Nemaca odveli su Sovjeti u Sibir. Iz svih navedenih razloga koji su govorili u prilog militarizacije izdvojili bismo neophodnost da se obezbede bogati privredni izvori ratom neopustošenih krajeva Banata, Bačke i Baranje i da se zahvati imovina Nemaca. Logorisanje nemačkog stanovništva je ubrzano u decembru 1944. godine, usled straha od nemačke protivofanzive u Mađarskoj sa ciljem da se Crvena armija potisne na jug. Nerazvijeni narodnooslobodilački odbori nisu se mogli neposredno posle oslobođenja osloniti na stanovništvo u kome je značajnu ulogu imalo ono neslovenskog karaktera (Nemci, Mađari i Rumuni), tim pre što se Mađarska još nalazila u ratu. Negativan odnos prema svim kategorijama neslovenskog stanovništva karakterističan je samo za period prve faze vojne uprave (do početka decembra 1944. godine), dok se u drugoj fazi ovaj odnos prema Mađarima i Rumunima menja. Vojna uprava je ukinuta 15. februara 1945. godine, dakle pre nego što je u prvobitnoj naredbi o njenom zavođenju to bilo predviđeno (do oslobođenja Jugoslavije). Isto kao što je uvedena — tako je i ukinuta naredbom vrhovnog komandanta od 27. januara 1945. godine, s tim da stanje vojne uprave prestane do 15. februara 1945. godine.

U zapadnom delu Jugoslavije jedinice 8. korpusa NOVJ oslobodile su od septembra do početka decembra srednju, južnu i severnu Dalmaciju. Mornarica NOVJ i 26. divizija oslobodile su ostrva srednje Dalmacije septembra meseca. NOVJ je oslobodila Dubrovnik 18. oktobra. Uspešnim završetkom kninske operacije, od 26. novembra do 4. decembra, bila je oslobođena cela Dalmacija. Drugi udarni korpus NOVJ u Crnoj Gori onemogućio je 21. brdskom armijskom korpusu, koji se, s 27.000 vojnika povlačio iz Albanije, odstupanje preko Podgorice i

Nikšića u pravcu Mostara, naterujući ga na povlačenje daleko nepovoljnijim pravcem — preko severne Crne Gore i Sandžaka. S ovim korpusom povlačili su se i četnici Pavia Đurišića. Zajedno s jedinicama NOVJ, na tlu Sandžaka borile su se 5. i 6. divizija NOV Albanije. Oslobodivši Boku Kotorsku, Primorje, Cetinje (13. novembra) i Podgoricu, jedinice 2. korpusa nastavile su gonjenje Nemaca i četnika, koji su odstupali preko Kolašina i Prijepolja u pravcu Višegrada.

NOVJ je uspostavila Sremski front između Dunava, bosutskih šuma i Save, koji je obezbeđivala Prva armija. Nemci su uspostavljanjem ovog fronta sprečavali prodor snaga NOVJ kroz Srem na zapad, a na drugoj strani obezbeđivali povlačenje Grupe armija „E” koja se kretala dolinom reke Bosne na severozapad. Nemačku liniju odbrane činio je sistem snažnih fortifikacijskih tačaka u dubini od 30 km. Nemci su držali jake mostobrane na Savi kod Bijeljine, Brezova Polja i Brčkog. Krajem januara 1945, posle ogorčenih borbi Prve armije sa 34. nemačkim armijskim korpusom, Sremski front se sve do proboja u aprilu 1945. stabilizovao na liniji istočno od Mohova, Tovarnika i sela Lipovac na Bosutu.

NOVJ se u sremskoj ravnici u jesen i zimu 1944/1945. susrela sa jednim novim načinom rata: frontalnim sukobima i rovovskim ratom. Brigadir Maklejn zapazio je da je prošlo vreme „romantičnog ratovanja”, misleći na prethodnu partizansku fazu narodnooslobodilačke borbe. Na ovom frontu borci NOVJ su se susreli sa artiljerijskim dvobojima i rovovskim načinom rata. Jedinice NOVJ popunjene novim boračkim kadrovima, još golobradim mladićima, nevičnim ratovanju, bez vojne spreme i obuke, našle su se u grotlu borbi koje su zbunjivale i stare borce partizanskih jedinica, masovno stradajući u uslovima za koje nisu bili pripremljene. Broj poginulih boraca na Sremskom frontu nije tačno utvrđen. Istoriografija je koristila broj od 30.000 boraca do kojeg se došlo u najranijim radovima, ali ovu cifru osporavaju komandanti NOVJ, smatrajući da nije poginulo više od 10.000 boraca. Ima komandanata jedinica NOVJ iz toga vremena koji otvaraju i pitanje celishodnosti Sremskog fronta.

NOV i POJ su u zimu 1944/1945. i poslednju godinu rata ušli brojno uvećani, dobro naoružani, sa zaplenjenim i od saveznika dobijenim teškim naoružanjem, kao armija sa svim rodovima vojske. U njenom sastavu nalazili su se mornarica.

vazduhoplovstvo, artiljerija, tenkovske jedinice, služba saniteta, služba veze, intendantura. Na osnovu sporazuma maršala Tita s Vrhovnom komandom Crvene armije i štabom Trećeg ukrajinskog fronta, septembra i oktobra 1944. Sovjetski Savez je obezbedio naoružanje za 12 pešadijskih jedinica, kao i za dve vazduhoplovne divizije. U jedinicama NOVJ, odnosno Jugoslovenske armije, radili su sovjetski vojni stručnjaci, dok su njene starešine upućivane na školovanje u SSSR.

Po sastavu, NOV i POJ su bili armija mladih ljudi. U jesen 1944. Vrhovni štab je pristupio mobilizaciji muškaraca od 17 do 30 godina, nastojeći da se svaka divizija popuni do 10.000 boraca. Naredbom Vrhovnog štaba od 1. januara 1945. obrazovane su 1, 2. i 3. armija NOVJ, koja je u to vreme imala oko 650.000 boraca. Odeljenje za zaštitu naroda (OZNA), odnosno služba bezbednosti, formirano je 13. maja, a Korpus narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ) 15. avgusta 1944. Početkom naredne godine KNOJ je imao sedam divizija. Zadatak mu je bio da osigurava red u pozadini, čuva državne granice i bori se protiv neprijateljskih diverzantskih grupa, preostalih kvislinga i ubačenih obaveštajaca.

NOVJ je 1. marta 1945. preimenovana u Jugoslovensku armija (JA), Mornarica NOVJ u Jugoslovensku mornaricu, a Vrhovni štab u Generalštab Jugoslovenske armije. Usled složenosti rukovođenja i krupnih vojnih jedinica u strukturi Generalštaba, formirano je više odeljenja i komandi: operativno odeljenje, obaveštajno, organizacijsko, nastavno, mornaričko, vazduhoplovno, političko, personalno, istorijsko i pravno odeljenje, Odeljenje OZN-e, a od komandi — Komanda artiljerije, Komanda tenkovskih jedinica, Komanda inžinjerije, Komanda veze i Komanda pozadine.

Posle nemačke ofanzive u Sremu usmerene na ispravljanje borbene linije, front se stabilizovao u predelu Sida i reke Bosuta, obezbeđujući neprijatelju oslon na Savu i Dunav. Time je rat na Sremskom frontu sveden na pozicione borbe. Treća armija je, s 51. divizijom, učestvovala u borbama koje su trupe Crvene armije vodile prilikom prelaza Dunava u predelu Batine, a januara/februara 1945. zajedno sa 6. i 10. korpusom NOVJ, vezivala neprijatelja na virovitičkom mostobranu. Druga armija je u istočnoj Bosni ometala izvlačenje neprijatelja prema severu, uništavajući ustaške i četničke jedinice koje su odstupale s Grupom armija „E”. Osmi korpus je 14. februara 1945.

oslobodio Mostar, koji su Nemci uporno branili, štiteći odstupanje svojih jedinica preko Sarajeva.

Početkom te godine 1. armija, pod komandom Peka Dapčevića (komesar Mijalko Todorović), nalazila se na sremskom frontu, 2. armija, pod komandom Koče Popovića (komesar Blažo Lompar), u severoistočnoj Bosni, a 3. armija, pod komandom Koste Nada (komesar Branko Petričević), na Dravi. Četvrta armija, pod komandom Petra Drapšina (komesar Boško Šiljegović), formirana je 2. marta naredbom vrhovnog komandanta, a u njen sastav ušli su 8. udarni, 11. i 7. korpus. Uoči završnih operacija za oslobodenje zemlje 4. armija se nalazila u predelu Like, severne Dalmacije, Gorskog kotara i Bele krajine. Krajem 1944. i početkom 1945. dejstvovali su samostalno na neoslobođenim područjima Jugoslavije 6. i 10. korpus u Slavoniji i Zagorju, 5. korpus u zapadnoj i severnoj Bosni, 4. korpus u Baniji, na Kordunu, u Pokuplju i na Žumberku, 11. korpus u Lici i Gorskom kotaru, 7. korpus u Notranjskoj i Dolenjskoj, 9. korpus u Gorenjskoj i Slovenačkom primorju, kao i jedinice IV operativne zone, u Štajerskoj i Koruškoj.

Jugoslovenska armija je, kao samostalna vojna snaga, u završnoj fazi rata držala strateški značajan sektor savezničkog fronta protiv Nemačke, njegov središnji deo, koji se desnom stranom vezivao za trupe Crvene armije u Mađarskoj, a levom za britanske i američke snage u Italiji. Prilikom razgovora maršala Tita i feldmaršala Harolda Aleksandera u Beogradu 21. i 24. februara 1945. izvršena je razmena mišljenja i postignuta saglasnost o usaglašavanju operacija Jugoslovenske armije i savezničkih anglo-američkih snaga u Italiji.

Britanski feldmaršal je predstojeće posjedanje Trsta i saobraćajnica prema Austriji pravdao vojnim razlozima, ističući da formiranje savezničke vojne uprave u Istri neće prejudicirati odluke mirovne konferencije. Maršal Tito se nije suprotstavljao zavodenju savezničke vojne uprave, pod uslovom da se zadrži jugoslovenska civilna uprava uspostavljena u ratu; s druge strane, izneo je mišljenje da okupacija istarskog poluostrva nije neophodna za zaštitu puteva od Trsta prema Austriji. Štaviše, vrhovni komandant NOV i POJ dozvoljavao je Britancima da koriste i puteve koji prolaze kroz Ljubljanu. Prema britanskom zapisniku s beogradskih razgovora, maršal Tito se nadao da će van granica Jugoslavije moći da saveznicima stavi na raspolaganje 200.000 boraca, smatrajući da bi njihova pomoć bila *

korisna u planinama Austrije, gde je pretpostavljao da će Nemci pružiti žestok otpor. Od Britanaca je traženo da, posle poraza Nemačke, dozvole jedinicama okupaciju dela Austrije, da opreme 100.000 njihovih boraca, kao i da dadu 10.000 kamiona. Britanci su pokrenuli pitanje uspostavljanja novih vazduhoplovnih baza u severozapadnom delu Jugoslavije, pored već postojeće u Zadru, pošto se Nemci povuku prema severu. U okviru koordinacije budućih savezničkih operacija, maršal Tito je za naredne akcije 50.000 boraca NOVJ na dalmatinskoj obali tražio od Aleksandera pomoć, koja bi se dostavila preko luka u Splitu, Zadru i Šibeniku.

Pripremajući se za prolećnu ofanzivu, Generalštab Jugoslovenske armije je predvideo da se probije Sremski front i front u Lici, a zatim produži napredovanje prema severozapadu — ka Karlovcu, Zagrebu i Sloveniji. Treća armija imala je da prodire obalom Drave ka Koruškoj, a 4. armija jadranskom obalom prema Trstu i Soči. Jugoslovenska armija trebale? je da zatvori obruč oko nemačke vojske i kvisinga u oblasti Julijskih Alpa i Karavanki.

Naređenje Generalštaba za proboj Sremskog fronta izdato je 9. aprila 1945. Ofanziva Jugoslovenske armije preduzeta je u vreme kada je Crvena armija prodrla u Austriju i izbila pred Beč, čime je odstupnica nemačkih trupa na isturenim položajima u Jugoslaviji bila dovedena u pitanje. Treća armija imala je da izvrši desant preko Drave u pozadinu Sremskog fronta, a 2. armija da osigura levi bok 1. armije. Prva armija je probila Sremski front 12. aprila. Šest dana ranije, jedinice pod komandom generala Radovana Vukanovića oslobodile su Sarajevo.

Probojem Sremskog fronta stvoreni su preduslovi za napredovanje Jugoslovenske armije prema severozapadu zemlje. Osnovne operativne ideje polazile su od toga da se savskim pravcem — iz Baranje, Srema i Bosne — napreduje prema Zagrebu i Mariboru, a primorskim pravcem — preko Like, severne Dalmacije, Hrvatskog primorja, Istre i Trsta — izbije na Soču.

U napredovanju prema severozapadnim granicama Jugoslavije, trupe 2. armije su morale da prođu više vodenih prepreka: Bosnu, Vrbas, Unu, Kupu, Savu. Prva armija je s jedinicama 2. armije oslobodila Zagreb, 8. maja. Od 20. marta do 9. maja 4. armija je napredovala teškim jadranskim pravcem — preko Like, Hrvatskog primorja, Gorskog kotara, Istre — u sadejstvu

s jedinicama Mornarice Jugoslovenske armije, nastavljajući borbeni pohod prema Trstu i dolinom Soče prema Koruškoj. Na putu za Trst, ona je probila nemačku utvrđenu liniju od planine Snežnika do Rijeke, koja je branila prilaze Istri. Jedinice Jugoslovenske armije ušle su u Trst 1. maja 1945, ali je poslednje nemačko uporište — Opčine — zauzeto tek dva dana kasnije. Jedinice 7. korpusa oslobodile su Ljubljanu 9. maja. Oslobodivši Dolenjsku i Gorenjsku, slovenačke jedinice NOVJ prešle su jugoslovensko-austrijsku granicu 5. maja. Koruški odred IV operativne zone ušao je prvi u Celovec, zajedno s jedinicama 4. armije, 8. maja. Ostale jedinice IV operativne zone sadejstvovala su s 1, 2. i 3. armijom u uništavanju Nemaca u Štajerskoj. Jedinice Jugoslovenske armije su 10. maja oslobodile Maribor.

Trupe Jugoslovenske armije nastavile su borbu i posle 8. maja 1945. kada su Nemci, prema odredbama o bezuslovnoj kapitulaciji, imali da obustave neprijateljstva. Grupacija Aleksandra Lera i kvislinzi davali su ogorčen otpor Jugoslovenskoj armiji — ne obazirući se na Hitlerovu smrt, pad Berlina i kapitulaciju nemačke oružane sile — u nastojanju da pređu u Austriju i predadu se britanskim trupama. Vojni istoričari nazivaju ovu nemačku taktiku „zadržavajućom odbranom“. O stepenu upornosti nemačke odbrane svedoči podatak da je pred trupama Jugoslovenske armije kapitulirao samo 97. armijski korpus, kod Ilirske Bistrice 7. maja, iako su vojnicima i oficirima garantovani život, zadržavanje starešinskih oznaka i upućivanje u Nemačku po završetku rata.

Dok je na evropskom ratištu nemački otpor prestao 8. maja, dotle su u Jugoslaviji opkoljene kvislinške snage — sastavljene od četnika, ustaša i domobrana, koje su pokušavale da se domognu Celovca — i nemačka balkanska vojska — prestale da se bore tek 15. maja 1945. Zarobljeno je oko 50.000 kvislinških vojnika i oko 24.000 izbeglica koje su ih pratile. Na sektoru 3. armije zarobljeno je oko 120.000 neprijateljskih vojnika. U završnim operacijama Jugoslovenske armije ukupno je zarobljeno oko 300.000 neprijateljskih vojnika i kvislinga, sa vrhovnim komandantom za jugoistok general-pukovnikom Aleksandrom Lerom i štabovima 21, 91. i 97. armijskog korpusa. Prilikom kapitulacije nemačko-kvislinške grupacije zarobljeno je i 13 generala NDH.

Nemci su se na jugoslovenskom ratištu dobrim delom tukli s jedinicama formiranim od jugoslovenskih građana: folksdojčera koji su se do 1941 — kada su se deklarirali kao nemački državljani — vodili kao državljani Kraljevine Jugoslavije; zatim od Muslimana, Hrvata, Albanaca, a na drugoj strani kvislinških jedinica. Gotovo sve SS i legionarske divizije obavile su vojnu obuku na nemačkim vojnim poligonima i uništene krajem rata na jugoslovenskom tlu. Svima njima komandovali su nemački oficiri. Sedma SS divizija „Princ Ojgen (Eugen)“ formirana je februara 1942. od jugoslovenskih folksdojčera, uglavnom iz Banata i Hrvatske, pod vodstvom folksdojčera iz Erdelja. Za prvog komandanta divizije imenovan je Artur Fleps, austrijskog porekla. Kroz njen sastav prošlo je oko 40.000 folksdojčera. Poznata po nadimku „Vražja divizija“, 369. legionarska divizija imala je u svom sastavu nemačko jezgro, Hrvate i Muslimane. Hrvati su činili i sastav 373. legionarske divizije „Tigar“. U sastavu 392. pešadijske „Plave“ divizije nalazili su se takođe Hrvati. Trinaesta SS „Handžar“ divizija formirana je od Muslimana i Albanaca. Sve ove divizije obrazovane su u procesu Himlerove težnje da Vafen SS jedinice što više ojačaju, čime je i on učvršćivao svoju vlast u hijerarhiji Trećeg rajha. Divizije su imale velike gubitke, neke od njih su znale biti i prepolovljene (kao „Princ Eugen“ u Niškoj operaciji), zbog čega su često reorganizovane i dopunjavane. U formiranju 13. SS brdske divizije (kasnije nazvane „Handžar“) značajnu ulogu su odigrali muslimanski autonomistički krugovi, nacistički i pangermanski raspoloženi. Sve ove divizije počinile su stravične zločine nad civilnim stanovništvom u raznim krajevima Jugoslavije, ostavljajući za sobom zgarišta i leševе.

Na jugoslovenskom tlu razbijene su i četničke snage, kao okosnica jugoslovenske kontrarevolucije. Mihailović je posle neuspelog odziva srpskih seljaka na pozive za mobilizaciju prešao Drinu, našavši se u Bosni. Druga grupacija četnika iz Srbije odstupala je preko Sandžaka, pod komandom generala Miroslava Trifunovića „Dronje“. Crnogorski četnici odstupali su sa Nemcima iz Podgorice, preko Mojkovca i Sandžaka u pravcu Bosne. Momčilo Đujić je sa ličkim i dalmatinskim četnicima odstupio u pravcu Istre, posle poraza koji mu je zadao Osmi korpus NOVJ. Na istarskom poluostrvu već su se nalazile jedinice Ljotića („dobrovoljci“), Srpske državne straže, četnici Dobrosava Jevđevića. Ljotić je pozivao Mihailovića u

Istru kako bi odatle zajedničkim snagama otpočeli borbu za oslobođenje zemlje od komunista. U svojim govorima isticao je da, ako je oslobođenje 1918. započelo preko Soluna, zašto ne bi i sada, 1945, od Triglava. Sve te raznorodne kvislinške snage ujedinjavala je mržnja prema jedinstvenom neprijatelju — novoj Jugoslaviji i Jugoslovenskoj armiji. Međutim, Mihailović se kolebao da li da ide na zapad, iz više razloga. On, prvo, nije imao poverenje u ustaše, tim pre što se one nisu obazirale ni na nemačku zaštitu Ljotićevih dobrovoljaca i Đujićevih četnika, za čiji se dolazak u Istru zauzimao Herman Nojbaher, nego su ih ubijale u svakoj povoljnoj prilici. Mihailović je slao delegate aprila 1945. Paveliću da bi ispitali mogućnost sporazuma, ali do njega nije došlo. Drugo, on je živio pod psihozom da će doći do razlaza između velikih saveznika, koju situaciju treba iskoristiti, ali ne biti daleko od zemlje u tom času. Pukovnik Mekdauel, koji je kod Mihailovića boravio od 26. avgusta do 2. novembra 1944. da bi navodno otpravljao u domovinu američke pilote koje su spasli Mihailovićevi četnici, imao je u vidu druge obaveštajne zadatke, prekoračujući svoje ovlašćenje davanjem izjava koje su kod Mihailovića pojačavale nerealna očekivanja. Treće, Mihailovićeve jedinice su bile proređene, nastradale od bolesti, naročito tifusa, gladi, iscrpljene, nalazeći se pod neprestanim napadima jedinica NOVJ, odnosno Jugoslovenske armije. Četvrto, i najvažnije, Mihailović je verovao da će u Srbiji na proleće doći do ustanka protiv partizanske vladavine. U to su ga uveravale i vesti koje je dobijao preko radio-stanice „Fleš” (Strela), koje su slali major Momir Ćosić i kapetan Predrag Raković. Prilikom razbijanja četničkih grupa OZN-a je preuzela šifru i preko ovih oficira slala Mihailoviću vesti koje su odgovarale njegovim predstavama da se Srbija buni i da će uskoro doći do zbacivanja nove vlasti. OZN-a je u stvari upućivala Mihailovića prema Srbiji. Peto, Mihailović je došao u sukob sa Pavlom Đurišićem koji se odlučio na osnovu sporazuma sa Sekulom Drljevićem da odstupi preko NDH. Pa i ranije Đurišić je napadao Mihailovića da je zaveo crnogorske četnike time što im je naredio da krenu prema Bosni, umesto da su koristili pravac preko Albanije za Grčku. Kao da se ponovila istorija iz prvog svetskog rata kada je crnogorska vojska navodno kapitulirala samo zato da se „dva srpska barjaka” ne bi pojavila kod Soluna. Sa Đurišićem su odstupali hercegovački četnici i Dragiša Vasić, koji se ranije odvojio od Mihailovića.

Đurišić je stupio u pregovore sa Sekulom Drljevićem, koji je sa svojim jednomišljenicima Savićem Markovićem (Štedimlijom) i novinarom Dušanom Krivokapićem radio za ustaše od 1941. godine, pa i pre rata. Pošto se odvojio od Mihailovića, Đurišić je u Doboju marta 1945. sačinio sporazum sa Drljevićem po kome se Drljevićevo Crnogorsko državno vijeće proglašava za najvišu vlast Crnogoraca u emigraciji, Drljević priznaje za vrhovnog komandanta, a Đurišić za operativnog komandanta „crnogorske narodne vojske“. Mihailović je ovaj sporazum označio kao „čistu izdaju“. Posle Drljevićeve procene da se Đurišić ne pridržava sporazuma, ustaške i domobranske jedinice su napale Đurišićeve četnike na Lijeve Polju, kod Banjaluke. Razbijen u tom boju, Đurišić je pokušao da odstupi prema Bihaću, ali je taj pravac zatvarala NOVJ. Najzad je odlučio sa ostacima svojih snaga da se preda ustašama koje su ga odvele u Jasenovac i tamo sa starešinskim kadrom likvidirale.

Kolaboracionističke snage u Istri su se nominalno nalazile pod komandom generala Miodraga Damjanovića, koji je primao naređenja od Mihailovića, a faktički služile komandantu SS policije generalu Odilu Globočniku, dobijajući od njega konkretne vojne naloge. Među ovom vojskom izdaje nalazili su se i slovenački domobrani (oko 16.000) i tri stotine četnika („Plava garda“). Četničke snage, uključujući Mihailovićeve, Đujićeve i Đurišićeve jedinice, imale su oko 40.000 boraca. Četnici su po razbijanju u Srbiji, njih 15—18.000 (mada broj varira kod pojedinih pisaca, krećući se do 30.000) odstupili prema Bosni preko Sandžaka, jer je Crvena armija zatvorila prolaz na Zapadnoj Moravi prema jadranskoj obali. Mihailović se sa oko 10.000 četnika nalazio na planini Vučjak. Odatle je sredinom aprila krenuo prema ušću Vrbasa, desnom stranom Save, ali su ga razbile ustaške jedinice. Skrenuo je na jug prema Travniku i Zenici, odakle je produžio prema Konjicu, nameravajući da dosegne Brod na Drini i u manjim grupama se prebaci u Srbiju. Iznurena dugim kretanjem, izložena stalnim napadima NOVJ, četnička grupacija nije operativno bila spremna za veće borbe. Pokazalo se na kraju da četnici nisu bili osposobljeni za samostalne borbe, jer su do tada uvek dobijali potporu okupatora. Nastupila je demoralizacija čak i u starešinskim redovima. Severozapadno od Kalinovika grupacija je opkoljena od jedinica Jugoslovenske armije. U borbama od 8. do 13. maja 1945.

četnici su bili do nogu poraženi. Mihailović je jedva uspeo da umakne, da bi posle dužeg skrivanja, i uporne potere, bio uhvaćen marta 1946. Tako je dva dana pre obustave neprijateljstava na jugoslovenskom tlu Mihailovićeve četnička grupacija doživela katastrofu. Ironija istorije je htela da ona doživi takvu sudbinu na prostorima Sutjeske gde su dve godine ranije Nemci sličnu sudbinu bili namenili Grupi operativnih divizija pod komandom Vrhovnog štaba NOVJ. Glavna kvislinška formacija, po broju i vojnoj snazi, ustaška, od 170.000, kapitulirala je pred jedinicama Jugoslovenske armije na tlu Slovenije i na jugoslovensko-austrijskoj granici, mada su Pavelić i njegovi najbliži saradnici uspeali da izbegnu zarobljavanje.

Jugoslovenska armija je pobedonosno okončala oslobođenje cele Jugoslavije. Obračajući se narodima Jugoslavije, vojnicima i oficirima Jugoslovenske armije preko Radio-Beograda, maršal Tito je 9. maja, na dan pobede, istakao da je četrdeset devet meseci borbe naroda Jugoslavije urodilo plodom i punom „pobjedom naših naroda u zajednici s Ujedinjenim nacijama, u prvom redu sa Sovjetskim Savezom, Britanijom i Amerikom. Nekada strašna i naoko nepobjediva sila, danas je skršena. Pobjedila je pravedna stvar Ujedinjenih naroda nad onim razornim silama koje su htjele nametnuti čovječanstvu takozvani novi poredak, poredak ropstva i patnji." Poslednji ratni izveštaj Generalštaba Jugoslovenske armije, za 15. maj 1945, saopštio je da su na području Slovengradeca, Guštanja, Pliberka i Dravograda, posle trodnevnih borbi, snage neprijatelja prisiljene na kapitulaciju i da je pred trupama Jugoslovenske armije prestao organizovan otpor.

Pred odsudne borbe u Jugoslaviji maršal Tito se ponovo u SSSR-u, početkom aprila 1945. godine, u pratnji Milovana Đilasa, sreo sa Staljinom. Formalno gledajući, Tito je bio opunomoćen od Namesništva za zaključenje ugovora o prijateljstvu sa SSSR-om. Glavni cilj drugog ratnog putovanja Josipa Broza Tita u SSSR sastojao se u dobijanju podrške SSSR-a za pozitivno rešenje jugoslovenskih severozapadnih granica prema Italiji i Austriji, a na drugoj strani u postizanju dogovora o ekonomskoj pomoći i razmeni. Tito je u svojstvu predsednika Privremene vlade DFJ zaključio sa sovjetskom vladom u Moskvi 11. aprila 1945. Ugovor o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i posleratnoj saradnji. A. J. Višinski je u svojstvu zamenika narodnog komesara inostranih poslova SSSR-a saopštio 9.

aprila 1945. predstavniku SAD A. Harimanu „da je maršal Tito u ime jugoslovenske vlade predložio Sovjetskoj vladi zaključivanje sporazuma između SSSR i Jugoslavije ... i da će taj sporazum biti kao englesko-sovjetski sporazum od 26. maja 1942. i čehoslovačko-sovjetski sporazum od 12. decembra 1943. godine”.

Zaključeni ugovor je značio postavljanje temelja jugoslovenske spoljne politike i prilikom ratifikovanja u PNS označen kao „kamen temeljac” njene nezavisnosti. Shvaćen je i u najvišem političkom vrhu Jugoslavije kao vid obezbeđenja međunarodnog položaja Jugoslavije. Nova Jugoslavija se upadljivo pomerila prema SSSR-u i oslonila na njegovu podršku. Za zapadne sile Ugovor je značio još tešnje vezivanje Jugoslavije za SSSR, napuštanje dotadašnje politike ravnoteže i opciju za drugačiji put unutrašnjeg razvitka. Vlada SSSR-a je uputila Memorandum Jugoslovenskoj vladi 19. aprila 1945. odgovarajući pozitivno na njeno traženje po pitanju učestvovanja Jugoslavije u okupaciji Austrije. „Sovjetska vlada”, stoji u Memorandumu, „je sa dužnim interesom razmotrila traženje Jugoslovenske vlade po pitanju sudelovanja Jugoslavije u okupaciji austrijske teritorije ... U vezi s tim Sovjetska vlada spremna je da dozvoli ulazak Jugoslovenske vojske u onu zonu Austrije koja će biti okupirana oružanim snagama Sovjetskog Saveza, s tim da će okupaciona Jugoslovenska vojska biti pod komandom Sovjetskog glavnog komandujućeg.” Tito je na sednici Politbiroa CK KPJ održanoj 23. aprila 1945, kojoj su pored njega kao generalnog sekretara KPJ prisustvovali Kardelj, Ranković, Đilas, Moša Pijade, Andrija Hebrang, Blagoje Nešković (Mihajlo), Svetozar Vukmanović Tempo, Krsto Popivoda, Božo Ljumović i Miha Marinko, podneo izveštaj o putu u Moskvu, koji u zabeleženoj varijanti glasi: „Sjajno su nas primili. SSSR će nas pomoći u svakom pogledu. Ugovor je u SSSR imao ogroman odjek. Narod SSSR voli Jugoslaviju.” Očigledno je da je Tito došao iz SSSR-a optimistički raspoložen, pošto je Jugoslavija zaključenjem ugovora dobila i zvaničnu međunarodnu podršku sasvim u skladu sa zakonima međunarodne zajednice. Ovakav zaključak proizilazi iz njegovih reči i očekivanja na pomenutoj sednici Politbiroa, neposredno po povratku iz SSSR-a. „Imamo sve uslove da učestvujemo na svim međunarodnim konferencijama, ali Englezi i Amerikanci hoće da nas svedu na stepen zemalja, koje nisu učestvovala u svom oslobođenju. Vide da smo

mi postigli ogroman uspeh u vanjskoj politici. Naše jedinice okupirale deo Austrije. U Poljsku, Grčku, Bugarsku i Albaniju treba poslati odmah poslanike. U Poljsku Boža Ljumovića, u Bugarsku Nikolu Kovačevića. Treba predvideti kadar za Istru, Trst, Korušku i austrijske djelove, koji će zaposjesti te krajeve — komandante mjesta, gradova, pozadinske vojne vlasti." Ova očekivanja maršala Tita nisu se potvrdila u tršćanskoj krizi i u slučaju okupacione zone u Austriji.

Jugoslavija se krajem rata našla na osnivačkoj konferenciji OUN 26. aprila—26. juna 1945. godine, održanoj u San Francisku. Jugoslovensku delegaciju predstavljali su Ivan Šubašić, ministar inostranih poslova; Sreten Žujović, ministar finansija; Stanoje Simić, ambasador u SAD, kao delegati, dok su kao članovi delegacije učestvovali u radu i Stojan Gavrilović, pomoćnik ministra inostranih poslova, Vladimir Dedijer i Stane Krašovec. Za stvaranje ove organizacije najviše se zauzimao Franklin D. Ruzvelt, iako nije dočekao da učestvuje u radu osnivačke skupštine. Jugoslavija je izabrana u Izvršni komitet konferencije (Ivan Šubašić) i u Verifikacioni odbor. Na Osmoj plenarnoj sednici Konferencije Ujedinjenih nacija 2. maja 1945. I. Šubašić je ubedljivo govorio o doprinosu Jugoslavije pobjedi nad silama fašizma u prošlom ratu, žrtvama, želji za mirom, izmenjenoj strukturi društva u demokratskom smislu, ali njegov govor nije dobio odgovarajući publicitet u jugoslovenskoj štampi, jer su vladajuće snage u Jugoslaviji u njemu gledale privremenu ličnost, a na drugoj strani i zbog stava SSSR-a koji je bitno učestvovao u stvaranju OUN, mada nije prenaplašavao značaj ove organizacije. Šubašić je posebno istakao da je Jugoslavija jedna od potpisnica Deklaracije Ujedinjenih nacija i da ona „posmatra izjave glavnih saveznika — od Atlantske povelje do sporazuma u Moskvi i na Krimu — kao stubove novog i boljeg sveta. Njeni narodi veruju da organizovana međunarodna solidarnost može uspeti i da će uspeti ako je zasnovana na načelima mira, pravde i bezbednosti..." Šubašić je svoj boravak u SAD iskoristio u pokušaju da za Jugoslaviju obezbedi pomoć po Zakonu o zajmu i najmu, ali u tome nije uspeo zbog jugoslovenskog oslonca na SSSR i odnosa između SAD i Jugoslavije u vreme tršćanske krize. Istovremeno nije prihvaćena ideja američkog ambasadora u Beogradu Ričarda Patersona da maršal Tito poseti SAD, ne bi li se bliže upoznao sa Amerikom u cilju „dedoktrinacije". Slična ideja nije uspela

ni u jesen 1945. godine, zahvaljujući odnosima između Jugoslavije i SSSR-a i američkom stavu prema unutrašnjim procesima u Jugoslaviji.

Vlada DFJ obezbedila je ekonomsku pomoć Unre zaključivanjem ugovora marta 1945. s ovom organizacijom UN. Jugoslavija je odranije dobijala i znatnu podršku u oblasti propagande i sakupljanja materijalnih sredstava za potrebe zemlje od iseljenika u SAD jugoslovenskog porekla. Odbor jugoslovenskih Amerikanaca je radio na podsticaj KP Amerike. Aktiviranje ovih snaga u SAD, Kanadi i drugim preokoeanskim zemljama gde su živeli i radili Jugosloveni tražila je KPJ. Iseljenici leve orijentacije rušili su mit Mihailovića, razotkrivali šovinističku kampanju jednog dela srpskog i hrvatskog iseljeničtva; propagirali su narodnooslobodilački pokret i Tita. Među ovim aktivistima isticali su se Mirko Marković, Strahinja Maletić i drugi. Ujedinjeni odbor južnoslovenskih Amerikanaca je okupljao oko sebe značajnije ličnosti jugoslovenske i demokratske orijentacije, među njima Kosanovića i Šubašića, preko ustanove „počasnih članova" Odbora. Akciju za pomoć jugoslovenskim ranjenicima i izbeglicama pokrenula je i „Hrvatska bratska zajednica", sa svojim predsednikom Ivanom Butkovićem. Zlatko Baloković je radio na tome da se pronađu ekipe čeških, slovačkih i drugih lekara koje bi bile spremne da pomognu jugoslovenske ranjenike i izbeglice u južnoj Italiji i severnoj Africi. Ujedinjeni odbor Amerikanaca jugoslovenskog (južnoslovenskog) porekla predstavljao je oko milion američkih građana jugoslovenskog porekla. U ovom Odboru, sa kojim je uspostavio vezu general-major V. Velebit, najuticajniju ulogu imali su Luj Adamič, književnik, i poznati violinista Zlatko Baloković. Na Novom Zelandu, na slanju pomoći SSSR-u i NOVJ radio je Sveslavenski savez. Sličan savez postojao je i u Australiji. Ovi savezi dostavljali su pomoć jugoslovenskim izbeglicama u Egiptu. Veće kanadskih Južnih Slovena sakupljalo je pomoć preko organizacije iseljenika i dobrotvornih društava. Ujedinjeni odbor jugoslovenskih Amerikanaca je radio i na stišavanju svađa među srpskim i hrvatskim iseljenicima, koji su bili nacionalno podvojeni. Prilikom sabiranja pomoći, neprijatnosti su iskrsavale u tom smislu što su prilagači tražili da se pomoć deli prema nacionalnom merilu, što je sa stanovišta nacionalne politike narodnooslobodilačkog pokreta, odnosno nove Jugoslavije, bilo neprihvatljivo.

Nova Jugoslavije je pre završetka rata naišla na otpor zapadnih saveznika da jedinice Jugoslovenske armije zadrže slovenačkim i hrvatskim življem naseljene krajeve koji su posle prvog svetskog rata pripali Italiji. Maršal Tito je u ratnom izveštaju Jugoslovenske armije za 30. april 1945. objavio oslobođenje Istre, sem Pule. Iako su trupe Jugoslovenske armije ušle u Trst 1. maja, pre zapadnih saveznika, agencija Rojter je 3. maja izdala saopštenje da je Novozelandska divizija okupirala Trst i Goricu, čime je otvorena tršćanska kriza. Istog dana, Generalštab Jugoslovenske armije je saopštio da su Trst, Tržič i Goricu zauzele jedinice Jugoslovenske armije i da su Novozealandani ušli u pomenute gradove bez jugoslovenske saglasnosti. Uoči izbijanja ove krize, maršal Tito je obavestio feldmaršala Aleksandera da ostaje pri stavu da se saveznici služe lukama Trst i Pula za snabdevanje svojih trupa u Austriji. Odgovarajući na Aleksandrovu depešu od 4. maja, on je konstatovao promenu situacije u poređenju s predviđanjima tokom februar-skih razgovora u Beogradu: pre svega, činjenicu da su trupe Jugoslovenske armije brzo napredovale i da nije došlo do savezničkog iskrcavanja u Trstu. Tito je podsetio Aleksandera da se radi ne samo o vojnom nego i o političkom pitanju, jer je Jugoslaviji posle prvog svetskog rata naneta nepravda, kao i da je ona saveznička zemlja, dodajući da jugoslovenske trupe koje drže spornu teritoriju imaju naredbu da ne ometaju saveznički transport prema Austriji. Na predlog feldmaršala Aleksandera došlo je 8. i 9. maja do razgovora u Beogradu između maršala Tita i načelnika Aleksandrovog štaba generala F. E. Morgana. Iz Morganovog izveštaja feldmaršalu vidi se da maršal Tito nije bio spreman da popusti kada se radilo o suverenitetu spornog područja. Britanski vojni faktori su posle ovih razgovora stvar preneli u kompetenciju savezničkih vlada.

Čerčil je vršio pritisak na predsednika SAD Harija Truma da se britanske i američke snage suprotstave jugoslovenskim trupama, dok su ambasadori dve zemlje u Beogradu nastojali da prisile maršala Tita na povlačenje. Truman je smatrao da „sve dok Titove snage ne budu napale, nemoguće je da tu zemlju uvlačim u novi rat“. Američki ambasador u Beogradu očekivao je da se Privremena vlada DFJ saglasi s kontrolom vrhovnog savezničkog komandanta u Sredozemlju nad rejonom koji bi obuhvatio Trst, Goricu, Tržič i puteve prema Austriji. Privremena vlada DFJ je bila gledišta da je prisustvo trupa Jugoslo-

venske armije u Istri, Trstu i Slovenačkom primorju pitanje časti vojske i Jugoslavije, ali da to prisustvo neće uticati na odluke buduće mirovne konferencije. Zapadni saveznici su se u tršćanskoj krizi odlučili na zaoštavanje odnosa s Jugoslavijom i demonstraciju sile. U interesu mira, maršal Tito je prihvatio uspostavljanje savezničke vojne uprave. Ivan Šubašić, Ričard Paterson i Ralf Stivenson, ambasadori SAD i Velike Britanije, potpisali su 9. juna u Beogradu sporazum tri vlade o uspostavljanju privremene uprave u Julijskoj krajini, po kojem se područje s Trstom, Pulum i lukama na zapadnoj obali Istre stavljalo pod zapovedništvo i nadzor savezničkog vrhovnog komandanta. Jugoslovenske trupe na tom području ograničene su na odred od najviše 2.000 vojnika.

Staljin se izjasnio da jugoslovenske trupe ostanu u Trstu, ali sovjetskoj vladi nije odgovaralo da odlučnim podržavanjem jugoslovenskog stava ugrozi svoje odnose sa SAD i Velikom Britanijom. Pisao je 21. juna 1945. Čerčilu da predstavnici savezničke komande na Sredozemlju nisu voljni da uzmu u obzir čak ni minimum želja Jugoslovena, iako su oni zaslužni za oslobođenje sporne teritorije i čine većinu na njoj. Sovjetski vođa je nastavljaio da do sada nije ukazivao na ponašanje feldmaršala Aleksandera koji je dozvolio sebi da upoređuje maršala Tita sa Hitlerom i Musolinijem, samo u želji da ne pogoršava odnose među saveznicima. Smatrao je, takođe, pored „oholog tona“ Aleksandera prema Jugoslovenima, neočekivanim i ton ultimatumu anglo-američkih predstavnika jugoslovenskoj vladi od 2. juna 1945. godine. „Nadam se kao i ranije“, završavao je Staljin svoje pismo britanskom premijeru, „da će biti zadovoljeni legitimni jugoslovenski interesi u pogledu Trsta — Istre, pogotovu pošto su Jugosloveni u glavnom pitanju izašli saveznicima do pola puta u susret.“

Saglasno odluci Privremene vlade DFJ od 18. maja, trupe Jugoslovenske armije povukle su se na staru jugoslovensko-austrijsku granicu napustivši teritoriju koju su okupirali Britanci.

Kraj rata Jugoslovenska armija je dočekala s 800.000 boraca, raspoređenih u četiri armije, šest korpusa, Korpus narodne odbrane, 57 pešadijskih divizija i dve vazduhoplovne, 17 partizanskih i diverzantskih odreda, 15 vojnih škola. Jugoslavija je na kraju rata bila prekrivena mrežom vojnopozadinskih (teritorijalnih) organa, podeljena na 21 vojnu oblast, 93

vojna područja, 478 komandi mesta. Dok su prve proleTERSKE i udarne brigade imale u proseku 2—3.000 boraca, dotle se u drugoj polovini 1944. obim ovih divizija udvostručio (5—6 hiljada boraca). Na završetku rata divizije su po broju ljudstva i naoružanja odgovarale pešadijskim divizijama sovjetske, britanske i američke armije. Korpusi su 1943. imali 5.000 do 15.000 boraca, a 1944. oko 20.000 do 35.000 boraca, podoficira, oficira i generala, odnosno dve do 4 pešadijske divizije.

U ratu su iz redova naroda izrasli novi komandanti, koji su vojnom veštinom, hrabrošću, moralom i privrženošću narodu daleko nadmašivali vojne starešine Kraljevine Jugoslavije. Tokom rata NOVJ je izgrađivala svoja taktička, operativna i strategijska načela, koja su proizilazila iz samostalnog bića i karaktera jugoslovenske revolucije. Oružana sila revolucije, predvođena komunistima, bila je mahom sastavljena od omladine. Nalazeći se na čelu ove vojske, koju je saveznička štampa nazivala „Titovom gerilom“ i „Titovom armijom“, komunisti su dali i najveće žrtve u borbi za oslobođenje. Od 12.000 članova KPJ uoči ustanka, 9.000 je poginulo, kao i preko 100.000 članova SKOJ-a; ukupno je poginulo oko 50.000 članova KPJ. Kao izraz nove revolucionarne demokratije koja se stvarala u uslovima rata, u ovoj armiji su ravnopravne sudeonike borbe predstavljale i žene Jugoslavije. U Jugoslovenskoj armiji borilo se 100.000 žena, od kojih je 25.000 poginulo u ratu. NOVJ (JA) je imala 305.000 poginulih i 425.000 ranjenih boraca.

Glavni izvor naoružanja NOVJ ostao je, od prvog dana rata do kraja, neprijatelj. NOVJ je bila naoružana raznovrsnim naoružanjem, samim tim što je na tlu Jugoslavije postojalo više okupatora: nemački, italijanski, mađarski, bugarski. Kvislinzi su raspolagali zaostalim i prevazidenim, često puta trofejnim oružjem. Otuda u NOVJ nije došlo do unifikacije naoružanja, jer je to bilo objektivno i nemoguće u uslovima u kojima je nastajala i razvijala se NOVJ, usled karaktera okupacije i različitih grupa kvislinga i kolaboracionista. Osim toga, u NOVJ je korišćen i deo naoružanja Kraljevine Jugoslavije koji su vojni obveznici posle rata zadržali ili aktivisti KPJ po nalogu partije skupili, naročito na onim područjima gde je došlo do kapitulacije većih formacija kraljevske vojske. Italijanska kapitulacija doprinela je, posle razoružavanja dela italijanskih divizija, da NOVJ dođe u posed velike količine oružja, uključujući i teško naoružanje. Od jeseni 1943. počinje pomoć NOVJ u

naoružanju i opremi zapadnih saveznika, koja se intenzivnije nastavlja u toku 1944. godine, da bi u jesen 1944. NOVJ dobila naoružanje za 12 divizija i 2 vazduhoplovne divizije od SSSR-a. U SSSR-u je pored tenkovske brigade u Tuli formirana još jedna pešadijska brigada. U Graveni (Italija) osposobljavali su se jugoslovenski tenkisti, a u Libiji avijatičari. NOVJ je pomoć iz stranih savezničkih izvora (anglo-američkih i sovjetskih) najvećim delom dobila u leto i jesen 1944. godine. Sa naoružanjem isporučivana je i oprema za jedinice veze, saniteta i intendanture, uključujući i slanje sanitetskih ekipa.

Za razvitak sanitetske službe posle oslobođenja Beograda, Srbije i Vojvodine karakteristično je da je bilo daleko više medicinskog kadra, koji je sada mobilisan, sanitetskog materijala i velikih bolničkih centara. Susretom jedinica NOVJ i Crvene armije broj medicinskih ekipa se umnožio, jer su pored britanskih lekara i ekipa koje su počele stizati u jesen 1943, stigle i ekipe sovjetskih lekara, prvo iz sovjetske baze u Italiji, a kasnije iz uprave Crvene armije. Organizacija saniteta tekla je po uzoru na Crvenu armiju. Pri divizijama i korpusima obrazovani su sanitetski bataljoni („sanbat“). Sa stvaranjem armija organizovane su u njihovom sastavu poljske bolnice (hirurške i infektivne).

Sanitetsku službu i njenu organizaciju Gojko Nikoliš posmatra kao nerazdvojnu sastavnicu vojske u stvaranju, za razliku od zdravstvene kulture koja ima daleko šire značenje. Rat je pun primera subjektivnog nadahnuća i maksimalnog izgaranja malobrojnih lekara ili grupa zdravstvenih radnika. U pojedinim krajevima Jugoslavije stvarale su se divizijske bolnice, a u drugim opet teritorijalne bolnice na teško pristupačnim mestima, mada ova podela nije bila stroga i apsolutna, jer ima i više paralelnih primera. Uslovi rada zdravstvene službe razlikovali su se u uslovima partizanskog rata i njegove frontalne forme u završnoj fazi borbi za oslobođenje Jugoslavije. Iz činjenice da se radi o narodnoj vojsci, a na drugoj strani o revolucionarnom procesu, zdravstvena kultura je prelazila okvire vojnih formacija, zadirući masovno u zdravstveno prosvetavanje i stvaranje brojnih formi — preko organa vlasti i masovnih antifašističkih organizacija, čime su se obezbeđivale pretpostavke pomoći ratnom sanitetu.

Iskustva stečena u prošlom ratu na jugoslovenskom tlu, dovela su do zaključaka od šireg naučnog interesa. Prvo, u

uslovima narodnooslobodilačkog rata i revolucije pokazalo se da medicinski učinak u ratu može proizvesti ogroman moralni efekat na borce, jer su svesni brige i činjenice da neće biti ostavljeni na cedilu; da je u jedinicama NOVJ bilo malo bolesnih u odnosu na ranjenike; da se jedno vreme, do dolaska savezničkih lekara i savezničkih pokretnih bolnica, moralo osloniti na svoje snage. Partizansko iskustvo je takođe pokazalo malo pneumonija u uslovima koji su im mogli pogodovati (način stanovanja, marševi, teški zimski uslovi, slaba odeća, neuhrañjenost boraca, prelazak vodenih barijera, slabost transporta), ali, na drugoj strani, neuobičajeno mnogo psihoneuroza na kraju rata.

Narodnooslobodilačka borba nezamisliva je bez nastajanja partizanskog saniteta, razvoja zdravstvene kulture u vojnim jedinicama na oslobođenom području, bez preduzimanja antiepidemioloških mera (organizovanje dezinfekcionih stanica, kupatila i suvih komora). Mreže bolnica su postavljene po zabitim planinskim mestima (Grmeč, Durmitor, Cerčno, Papuk, Plješevica, Kočevski Rog, itd.). Istoričari partizanskog rata u Jugoslaviji ističu i druge osobenosti lečenja bolesnih i ranjenih; u pozadini, kod aktivista narodnooslobodilačkog pokreta ili čestitih rodoljuba; u bolnicama okupiranih gradova; u savezničkim bolnicama u Italiji, na Malti, jedno kraće vreme u SSSR-u, dok nije zaključeno da se ranjenici više ne šalju u SSSR; u oslobođenim gradovima Srbije i Vojvodine. Na tlu severoistočne Jugoslavije organizovane su privremeno i bolnice Crvene armije, odnosno jedinica Drugog i Trećeg ukrajinskog fronta koje su — na osnovu sporazuma Vrhovnog štaba i NKOJ-a sa sovjetskom Vrhovnom komandom — prošle istočnim delovima jugoslovenske teritorije u jesen 1944. godine.

Razvoj snabdevačke (intendantske) službe Vrhovnog štaba prošao je od 1941. do kraja rata liniju koja govori o pretvaranju narodnooslobodilačkog rata u opštenarodni rat, o porastu potreba i centralizaciji ove službe. Tako je Glavna intendantura iz januara 1942. septembra te godine preimenovana u Ekonomski odeljenje Vrhovnog štaba koji je oktobra 1943. prerastao u Ekonomsko odeljenje. Kraj rata NOVJ, odnosno JA, dočekuje sa ustanovljenom Komandom pozadine.

Borba NOVJ bila je najsvetliji političko-moralni primer borbe protiv fašizma u okupiranoj Evropi. Jugoslovensko ratište vezivalo je od 1941. do 1945. 30 do 55 okupatorskih i

kvislinških divizija. Kominternu je početkom 1942. tražila da vodstvo narodnooslobodilačkog pokreta uputi poziv patriotima evropskih zemalja da istraju u borbi protiv okupatora. Borba naroda Jugoslavije predstavljala je putokaz ostalim porobljenim narodima Evrope. Listovi evropskih pokreta otpora podsećali su njihove pripadnike na otpor naroda Jugoslavije i borbene podvige NOVJ. Sovjetski maršal Kliment Vorošilov je poručivao 7. novembra 1941: „Doći će uskoro vreme kada će se svi porobljeni narodi dići pod partizanskom zastavom, kao što su to učinili jugoslovenski partizani.“ Staljin je isticao da jugoslovenska borba nadahnjuje sve porobljene narode Evrope. Za V. Molotova Jugoslavija je zauzimala „slavno mesto herojskog borca u redovima antihitlerovske kolacije“. Čerčil će, potapaajući Mihailovića, prepuštajući ga zapravo oceni suda istorije, uzdizati februara 1944. Tita kao čoveka kome je pripala čast da prvi otpočne borbu protiv okupatora.

Boreći se prve dve godine rata sama, bez ičije pomoći u strateškom zaokruženju, NOVJ, odnosno Jugoslovenska armija, postala je dominantni vojni faktor u Jugoslaviji, i kao takva 1944. godine ravnopravno sadejstvovala s Crvenom armijom u borbi na jugoslovenskom tlu, a kasnije obezbeđujući bok sovjetskih trupa u Mađarskoj. Ona je sadejstvovala i s britanskim snagama: jedinice ratne mornarice NOVJ izvodile su s britanskim komandosima desantne operacije na jadranska ostrva, a jugoslovenski avijatičari u sastavu britanskog vazduhoplovstva borili se nad Jugoslavijom; primer uspešnog sadejstva predstavljalo je i bombardovanje moravske arterije, kojom su nemačkim trupama jedinice NOVJ i Crvene armije zatvorile prolaz na sever 1944, kao i drugih objekata od vojnog značaja.

Napadi NOV i POJ na magistralne pruge rastrojavali su vezu između okupatorove pozadine i centrala u Berlinu i Rimu, Sofiji i Budimpešti, pomažući savezničkom ratnom naporu u vreme borbi za severnu Afriku, Italiju i Balkan. Saveznici su od vodstva narodnooslobodilačkog pokreta i Vrhovnog štaba dobijali informacije o nemačkim utvrđenjima, saobraćajnim centrima, konvojima na moru, oklopnim vozovima na železničkim linijama, transportima nafte iz Pločestija, putevima povlačenja jedinica i drugim ciljevima, koje je saveznička avijacija napadala s aerodroma u Fodi i drugih uzletišta u Italiji. Jedinice NOVJ spasle su mnoge britanske i američke pilote oborene nad Jugoslavijom. Prema kazivanju generala avijacije

SAD Džordža Krajgera, komandanta vazduhoplovstva na Balkanu, partizani su spasili oko 2.000 (u literaturi se pominje 3.800) savezničkih avijatičara. Od savezničkih bombardovanja u toku 1944, ponekad i vojnih i civilnih objekata bez razlike, teško su stradali Beograd, Podgorica, Slavonski i Bosanski Brod, Niš, Leskovac, Zadar i druga mesta; neka su sraznjena sa zemljom.

NOV i POJ su izgradili posebnu strategiju i taktiku, uspešno ih primenjujući u uslovima opštenarodnog rata. Njihova akcija predstavljala je kombinaciju više elemenata: iznenadnih napada na neprijatelja i njegove vitalne centre, proboja zaokruženja neočekivanim protivudarima, elastične odbrane oslobođenih teritorija, veštih manevarskih poduhvata, dekoncentracije neprijateljskih snaga, frontalnih borbi (u završnoj fazi rata), diverzija i sabotaza, otpora u gradovima.

Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije je bila nedeljiva, jedinstvena, nezavisno od neravnomernog razvoja, nacionalnih i regionalnih posebnosti; bila je pokrenuta i organizovana iz jednog centra, ali bez ugrožavanja stvaralačke primene generalne linije KPJ u pojedinačnim jugoslovenskim zemljama; i neprekidno je bila opštejugoslovenska po svom karakteru. Vođena je u centralnim, planinskim predelima Jugoslavije, ali i u ravnicama Slavonije i Vojvodine, na granicama Trećeg rajha, Mađarske i Bugarske, Italije — na gerilski način i frontalno, razaranjem objekata u neprijateljskoj pozadini, aktivnom i pasivnom rezistencijom u gradovima i drugim centrima neprijateljske moći. Na područjima pod kontrolom neprijatelja funkcionisale su brojne organizacije narodnooslobodilačkog pokreta: narodne pomoći, narodnooslobodilačkog fonda, akcionih odbora narodnooslobodilačkog fronta, omladine i žena. Snažne antifašističke organizacije, predvođene komunistima, delovale su u Beogradu i Ljubljani, Zagrebu i Peći, Cetinju i Skoplju, Sarajevu i Splitu, kao i u drugim gradovima, unoseći nespokojstvo u redove neprijatelja stalnim političkim i propagandnim radom, diverzijama i atentatima, štrajkovima i demonstracijama, prepadima na neprijateljske i kvislinške vojnike, bojkotom okupatora. Za razliku od drugih pokreta otpora, jugoslovenski narodnooslobodilački pokret predstavljao je samostalnu a ne pomoćnu snagu antifašističke koalicije, a jugoslovensko ratište strateški važan, a ne sporedan front.

U narodnooslobodilačkoj borbi došli su do izražaja internacionalizam i nov prilaz rešavanju nacionalnog pitanja stvara-

njem oružanih jedinica od pripadnika nacionalnih manjina, italijanskih vojnika (posle kapitulacije Italije), stranih zarobljenika i zatvorenika oslobođenih u Jugoslaviji, neprijateljskih vojnika prebeglih na stranu NOVJ, dobrovoljaca antifašističkog uverenja iz drugih država.

Tokom narodnooslobodilačke borbe stvarala se nova jugoslovenska zajednica naroda i nacionalnih manjina, zasnovana na bratstvu, jedinstvu i ravnopravnosti naroda kao antitezi mržnji, šovinističkom bezumlju, nacionalističkom egoizmu i bratoubilačkim pogromima, podstrekavanim od okupatora i nacionalnih buržoazija, koje su s njim bile klasno povezane. U 1. proleterskoj brigadi borili su se rame uz rame Srbijanci i Crnogorci, u Konjičkom bataljonu Muslimani, Srbi i Hrvati, u vojvodanskim i slavonskim jedinicama kovalo se bratstvo naroda i nacionalnih manjina. Makedonske jedinice bile su sastavljene od Makedonaca i Albanaca, a u albanskim jedinicama zajedno su se borili Albanci, Srbi i Crnogorci. Makedonci su dobili svoju vojsku, komandni kadar i nacionalne ambleme, kao i drugi narodi Jugoslavije. U sastavu NOV i POJ borili su se bugarski bataljon „Hristo Botev“, češka brigada „Jan Žižka“ i mađarska jedinica „Šandor Petefi“. Pored ovih jedinica, u Jugoslaviji su se borila 4 austrijska, 7 bugarskih, 7 italijanskih i 6 sovjetskih bataljona, 3 bugarske i 15 italijanskih brigada, 3 italijanske divizije, brigada interniranih Francuza „Liberté“, četa Nemaca i četa Poljaka koji su pobjegli iz nemačkog zarobljeništva. Rukovodstvo jugoslovenskog narodnooslobodilačkog pokreta rano je uvidelo značaj oslobodilačke borbe naroda Slovenije i njen uticaj na slovenačko stanovništvo i jezgro antifašističkog otpora u Italiji i Austriji.

Italijanski pokret otpora je uspostavljao veze i ostvarivao borbenu saradnju s partizanskim snagama Jugoslavije na istoku i sa francuskim „makijem“ na zapadu. Narodnooslobodilački pokret Jugoslavije pomagao je antifašističku borbu u graničnim krajevima sa Italijom i među italijanskim stanovništvom. Partizanske jedinice obrazovane uz pomoć narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije postale su jedan od izvora kadrova i za antifašistički pokret na severu Italije. Septembra 1943. tršćanski radnici obrazovali su brigadu „*Brigata triestina d'assalto*“. Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta formiralo je od pripadnika italijanske manjine partizanske jedinice u Istri, koje su se borile pod komandom Operativnog štaba NOVJ za Istru.

Ali saradnja u antifašističkoj borbi otkrivala je i nespremnost KP Italije da u ovoj fazi rata, posle italijanske kapitulacije, prihvati pravo naroda Istre i Slovenačkog primorja na samoopredeljenje. CK KP Italije smatrao je — ne uvidajući da Slovenci i Hrvati ovih krajeva vide u antifašističkoj borbi i perspektivu svog nacionalnog oslobođenja — da je odluka Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH-a) o priključenju Istre Hrvatskoj preuranjena, „pogrešna” i da izaziva „šovinističke tendencije među narodima koji u tim krajevima žive zajedno ...” CK KP Italije nije bio saglasan ni sa priključenjem Slovenačkog primorja Sloveniji. Pismo CK KP Italije upućeno CK KP Hrvatske 5. januara 1944. završavalo se sledećim rečima: „Mir, a ne rat, rješava sporna međudržavna pitanja, a u prvom redu teritorijalne ispravke.”

Pored svoje obaveze prema narodima Jugoslavije, KPJ je izvršavala i dug međunarodne solidarnosti prema narodima koji su se borili protiv fašizma. Narodnooslobodilačka borba naroda Jugoslavije davala je primer drugim porobljenim narodima. Ona je rušila predstave o neranjivosti nemačkih oružanih snaga, koje su bile impresionirale svet u dotadašnjim pohodima. Snage okupatora u Jugoslaviji nisu se mogle usled narodnooslobodilačkog rata upotrebiti na drugim frontovima protiv saveznika. Narodnooslobodilačka borba naroda Jugoslavije omogućavala je narodnooslobodilačku borbu naroda Albanije, primajući glavni teret italijanskih i nemačkih ofanziva na sebe.

Internacionalizam narodnooslobodilačkog pokreta izražen je u stvaranju oružanih jedinica od pripadnika jugoslovenskih narodnosti (nacionalnih manjina), vojnika okupatorskih trupa, stranih državljana, dobrovoljaca antifašističkog uverenja koji su u Jugoslaviju dolazili iz drugih država, stranaca koji su prebegli ili bili oslobođeni iz fašističkih logora, zarobljenika-crvenoarmejaca. Jugosloveni koje je rat zadesio u inostranstvu učestvovali su u pokretima otpora drugih zemalja: italijanskom, francuskom i drugim.

Na teritoriji Kosova i Metohije i Makedonije stvorene su partizanske jedinice od Albanaca: „Zejnel Ajdini”, „Emin Duraku”, „Bajram Curi”, „Rimkol”, „Malesija”, Šiptarska (Albanska) brigada NOVJ. Na području Slavonije obrazovan je Čehoslovački udarni bataljon u sastavu 12. divizije. Formiraju se mađarski bataljon „Šandor Petefi” i nemačka četa „Ernst Telman”. Strane jedinice u sastavu NOVJ imale su svoj

komandni kadar, nacionalnu zastavu i služile su se svojim nacionalnim jezikom u vojnoj komunikaciji. Sovjetska udarna brigada pod komandom Anatolija Đačenka ratovala je u sastavu 9. korpusa NOVJ. Od interniranih Francuza formirana je brigada „*Libertà*“, a od Poljaka četa „*Stari*“. Italijanske garibaldinske jedinice doprinele su razvijanju duha internacionalizma i antifašizma na tlu Jugoslàvie. Jugosloveni su učestvovali i u pokretima otpora Grčke, Poljske, Slovačke, Austrije.

Najjači antifašistički pokret Jugoslovena van granica zemlje razvio se na tlu Italije, Francuske i neutralne Švajcarske. Jugoslovenski zatvorenici i internirci borili su se u srednjoj Italiji u brigadi „*Gramši*“ rame uz rame sa italijanskim antifašistima. U francuskom pokretu otpora učestvovalo je preko 3.000 Jugoslovena, od čega je 130 palo u borbi a 100 streljano po zatvorima i logorima. Potali su iz redova emigracije; radilo se o bivšim borcima španske republikanske armije, beguncima iz nacističkih logora (vojnici Jugoslovenske vojske, deportovani u Nemačku, Austriju ili Italiju, bivši partizani i ostali ratni zarobljenici) i dezerterima iz nacističkih formacija (vojnici 13. SS „*Handžar*“ divizije, Hrvati i Muslimani, koji su se pobunili 7. septembra 1943. u Vilefranš-de-Rueržu, a posle nemačke protivakcije deo, koji nije pobijen ili streljan, prešao je na stranu boraca pokreta otpora). Posle bekstva iz zatvora Kastr septembra 1943. Ljubo Ilić je imenovan za komandanta svih stranaca učesnika u pokretu otpora u Francuskoj, ušao u Nacionalni vojni komitet i Generalštab Unutrašnje francuske armije (FFI), sada već u činu generala; Vlajko Begović je bio politički komesar Južne zone sa činom pukovnika; dr Aleksandar Mezić (pravo ime Jozef Hauptman) postao je šef sanitetske službe Južne zone i član Generalštaba ovog regiona; Gvido Nonveje, šef patriotske milicije Južne zone, itd. Lazar Latinović i Lazar Udovički radili su na prebacivanju jugoslovenskih logoraša u zemlju. Precizna rekonstrukcija Mladenke Ivanković otkriva da je Dimitrije Koturović („*Colonel Cot*“) bio organizator pokreta otpora u marsejskoj oblasti, do pogibije od eksplozije paklene mašine koju je popravljao. U jesen 1940. bio je formiran štab za jugoslovenske borce („*jezičku grupu*“) koji su sačinjavali: Rudi Supek, Blagoje Nešić, Dejan Bjelica, Branko Radić, Mugoša i Mate Bandaio, dok je vezu između nacionalnog i centralnog rukovodstva održavala Anka Matić. U

centralnom trouglu organizacije stranaca za Jugoslovane je bio zadužen Artur London. Oko 3.000 Jugoslovana u Švajcarskoj uspostavilo je veze sa pokretima otpora u Francuskoj, s italijanskim partizanima, sovjetskim zarobljenicima.

Prešavši 1943. iz Francuske u Švajcarsku, Lazar Latinović je radio na osnivanju Komiteta narodnog oslobođenja Jugoslavije za Švajcarsku (KNOJ), sa sedištem u Ženevi. Uz pomoć KNOJ za Švajcarsku formiran je iste godine i KNOJ za Francusku, čiji su zadaci bili da okuplja sve jugoslovenske građane u borbi protiv fašizma, da prikuplja pomoć za narodnooslobodilački pokret Jugoslavije i da ovaj populariše, da radi na propagandi nove Jugoslavije i pruža pomoć pokretu otpora u Francuskoj.

Narodnooslobodilačka borba Jugoslavije bila je žarište antifašističke borbe na Balkanu. Ona je najjače i najneposrednije uticala na antifašističku borbu albanskog naroda. KPJ je preko svojih delegata pomogla stvaranju Albanske komunističke partije, utičući na prevazilaženje rasepkanosti i frakcijaštva, i organizovanju narodnooslobodilačke borbe u Albaniji. U stvaranju partije i razvijanju narodnooslobodilačke borbe albanskim komunistima su pomagali Dušan Mugoša, Miladin Popović, Svetozar Vukmanović, Blažo Jovanović, CK KPJ i Vrhovni štab NOVJ. Revolucionarno iskustvo KPJ pomoglo je novostvorenoj KP Albanije da narednih ratnih godina, slično jugoslovenskom putu, osvoji političku vlast u okviru narodnooslobodilačke borbe. Ova organizovana pomoć doprinela je da se albanski pokret razraste, utvrdi strategiju i taktiku narodnooslobodilačke borbe, da se jasno definišu njeni ciljevi i karakter političke smene vlasti u njenom okviru.

Pored ove pomoći, bio je nezamenljiv i moralni podstrek koji je narodnooslobodilačka borba naroda Jugoslavije davala svim antifašističkim pokretima Balkana. Po zaključku delegata Vrhovnog štaba NOVJ Svetozara Vukmanovića, slobodna teritorija južne Srbije na tromedi Srbije, Bugarske i Makedonije mogla je koristiti za formiranje bugarskih partizanskih odreda koji bi odatle operisali prema unutrašnjosti Bugarske. Mali bugarski odredi, koji nisu mogli opstati na bugarskoj teritoriji, sklanjali su se na područje partizanskih snaga Srbije. Na slobodnoj teritoriji Crne Trave stvoren je Trnski odred od nekoliko boraca, a od bugarskih ratnih zarobljenika u Makedoniji bataljon „Hristo Botev“. Trnski partizanski odred organizo-

vao se kao bataljon „Vasil Levski“. Maja 1944. stvorena je na jugoslovenskoj teritoriji Druga narodnooslobodilačka brigada Bugarske pod imenom Prva sofijska brigada „Vasil Levski“, a kasnije Druga sofijska brigada „Georgi Dimitrov“. Od bugarskih zarobljenika formiran je bataljon „G. S. Rakovski“. Teritorija jugoistočne Srbije korišćena je u proleće 1944. kao baza za smeštaj članova CK Bugarske radničke partije i Glavnog štaba Bugarske. Bugarske brigade formirane na jugoslovenskom tlu služile su kao glavni oslonac rukovodstva BRP prilikom preuzimanja vlasti u Sofiji u septembarskim događajima, uz odlučujuću ulogu Crvene armije.

Politika internacionalizma KPJ u prošlom ratu, koja se izražavala i u podršci antifašističkoj borbi susednih balkanskih zemalja, suočavala se s nizom teškoća. Složena situacija na Balkanu, koju su u prošlosti karakterisali sukobi interesa balkanskih buržoazija, uticala je nepovoljno i na njihovo prevazilaženje kroz zajedničku antifašističku borbu tokom drugog svetskog rata. Narodnooslobodilački pokret Jugoslavije, kao masovan i autentičan revolucionarno-demokratski pokret, zračio je novim idejama i iskustvima. Vodstva pojedinih antifašističkih pokreta smatrala su da se iskustvo jugoslovenske opštenarodne borbe ne može primeniti na njihovu situaciji i na njihove istorijske uslove (Bugarska, Grčka). Internacionalistička nastojanja KPJ, čiji je smisao pomoć borbi susednih naroda i pokreta, suočavala su se i sa sukobima interesa komunističkih partija oko različitih principijelnih i aktuelnih vojnih i političkih pitanja. Reč je o razlikama u pristupu pitanjima posleratnih granica između Jugoslavije i susednih zemalja (Italije i Austrije), prisvajanju kompetencija od strane centralnih komiteta KP Italije i, KP Bugarske nad pojedinim delovima jugoslovenske partijske organizacije, o tekućim ili budućim formama saradnje, posleratnoj organizaciji društva, o shvatanju prava naroda na samoopredeljenje (KPJ i KPA). Na ta razmimoilaženja uticala je i koncepcija Kominterne o „dvema etapama“, preterano poverenje u rasplet uz pomoć stranih armija i osvajanje vlasti uz odlučujuću pomoć spoljnog faktora. Takva shvatanja radala su neminovno nepoverenje u sopstvene snage i vodila davanju dominantne uloge oružanim snagama velikih savezničkih zemalja, prvenstveno Crvenoj armiji.

Bugarska strategija otpora razlikovala se od one u Jugoslaviji jer je BRP smatrala da ne treba ići na opštenarodni rat pro-

tiv bugarskih vlastodržaca i Nemaca, pošto Bugarska formalno nije bila okupirana. Stvaranje partizanskih jedinica započelo je tek 1943. godine. Jednu od karakteristika nastanka dela ovih jedinica čini činjenica da su one formirane na tlu Jugoslavije.

Posle 9. septembra 1944, tri bugarske armije sudelovale su u borbama protiv nemačke balkanske armije na Kosovu, u Makedoniji, na tlu Srbije i u drugim krajevima Jugoslavije sve do jugoslovensko-austrijske granice, ali one nisu bitno doprinele oslobodenju odgovarajućih delova Jugoslavije. Na njihovom čelu nalazili su se oficiri koji su do juče komandovali trupama carske vojske.

Georgi Dimitrov je 2. oktobra 1944. pisao da je jedan od najvažnijih korena svim nacionalnim nesrećama i katastrofama koje su snašle bugarski narod poslednjih decenija ležao „u velikobugarskom šovinizmu, u velikobugarskoj ideologiji i politici hegemonije na Balkanu i gospodstva nad susednim narodima". Smatrao je da je neophodno „gvozdenom metlom očistiti Augijeve staje od mračnog, podlog i sramnog fašističkog nasleđa, kako bi se pročistio društveni i politički vazduh nad bugarskim nebom".

Bugarska radnička partija nije zauzimala dosledan stav ni u makedonskom pitanju, ali ni ona nije mogla u pojedinim trenucima preći preko činjenice da makedonski narod nije dobio političku i kulturnu slobodu 1941. Decembra 1941. CK BRP je širio proglas „Za slobodu, ravnopravnost i samoopredeljenje Makedonije", napadajući bugarske „fašiste i šoviniste" što teraju Makedonce da se nazivaju „makedonskim Bugari-ma", „skrnaveći" uspomenu na makedonske vođe i borce iz prošlosti Goceta Delčeva, Pere Toševa, Đorče Petrova, Janeta Sandanskog, Dima Hadžidimova i drugih. Podsećani su „stari Makedonci" da je Ilinden bio i ostao makedonski i da su na „crvenoj kruševskoj zastavi bile ispisane reči 'Sloboda, bratstvo i ravnopravnost'".

Posle dolaska na vlast vlade Otečestvenog fronta, Bugarska radnička partija (k) gornjodžumajske oblasti je 22—23. oktobra 1944. usvojila rezoluciju, polazeći od stvaranja ASNOM-a i aktivnog učešća stanovništva ove oblasti u „oslobodilačkoj borbi celog makedonskog naroda", da je ova oblast, sastavljena od gornjodžumajskog, razloškog, neverokopskog, svetivračkog i petričkog sreza, geografski, privredno i etnografski nedeljivi deo Makedonije. Pripajanje gornjodžumajske oblasti makedonskoj

državi je raščičavalo put, kao što se onda očekivalo, „ka jugoslovenskoj federaciji koja će učvrstiti prijateljstvo među narodima Jugoslavije i Bugarske i garantovati njihovu slobodu“. Todor Pavlov, regent Bugarske, pisao je 21. oktobra 1944. u *Rabotničeskom delu* da su „verni sinovi besprimerno napaćenog i herojskog makedonskog naroda postavili granitne temelje slobodnoj makedonskoj državi koja ulazi, kao ravnopravni član, u sastav nove demokratske federalne Jugoslavije“.

Narodnooslobodilačka borba naroda Jugoslavije nije bila bez odjeka ni u Rumuniji. Na nju su kao na primer ukazivali rumunski komunisti još prve ustaničke, 1941. godine. Zahvaljujući nemačkoj podršci režimu Jona Antoneskua, partizanska borba nije došla do izražaja u Rumuniji, ali je vladajuća garnitura sve više izazivala nezadovoljstvo rumunskih društvenih snaga. Rumunija je bila privredno iscrpljena nemačkom pljačkom, a njene jedinice na Istočnom frontu su doživele teške gubitke. Anglosaksonski orijentisani delovi građanskih snaga u Rumuniji nastojali su posle staljingradske katastrofe Vermahtha da zakluče primirje sa zapadnim silama, što je rađeno uz saglasnost rumunskog diktatora — Antoneskua. Od svih satelitskih režima koji su sledili Nemačku, Rumunija se najranije našla na udaru ofanzivnih operacija Crvene armije. Izbijanje trupa maršala R.R. Malinovskog na reku Prut marta 1944. dovelo je do pojačavanja akcija građanskih snaga da se Rumunija izvuče iz rata. Međutim, njihove planove presekli su komunisti koji su još ranije pripremali opštenarodni ustanak, koji je 23. avgusta 1944. dobio masovan karakter. Jedinice Crvene armije ušle su u oslobođeni Bukurešt 31. avgusta 1944. Pad Antoneskuovog režima i prodor Crvene armije prema Bugarskoj ubrzali su akciju prozapadne bugarske burožazije da zakluči mir sa zapadnim saveznicima sa kojima se Bugarska nalazila u ratu od 1941. godine i na taj način spreči ulazak Crvene armije na tlo Bugarske. Tome cilju težila je i vlada Konstantina Muravjeva koja je došla na vlast 2. septembra 1944. Ona, međutim, nije bila ni voljna ni sposobna da ispuni zahteve zapadnih saveznika: prvo, da razoruža nemačke trupe u Bugarskoj, a drugo, da napusti anektirane teritorije Jugoslavije i Grčke. Bugarska buržoazija u tim pokušajima nije vodila računa o strateškom momentu, a na drugoj strani, o mnogo složenijoj konstelaciji međunarodnih odnosa u antifašističkoj koaliciji. BRP je aktivirala unutrašnje snage pokreta otpora u

čijim se oružanim formacijama nalazilo 19.000 boraca, organizovanih u li brigada, 37 odreda i više udarnih grupa. CK BRP je 26. avgusta 1944. pozvao sve partijske organizacije da izvrše pripreme za opštenarodni ustanak protiv vlade Ivana Bagrjanova. Politbiro CK BRP rešio je da ustanak započne 8/9. septembra 1944. Prilikom prevrata u Sofiji glavnu ulogu su odigrale partizanske snage formirane na tlu Jugoslavije i tenkovski puk sa drugim jedinicama bugarske vojske.

Jugoslovenski partizani bili su „idol i uzor austrijske borbe za slobodu". Na slobodnu slovenačku teritoriju kod Črnomelja spuštena je u leto 1944. grupa austrijskih antifašista koja je živela u SSSR-u, u kojoj su se nalazili i pripadnici drugih naroda (Španci, Rusi, Italijani). Austrijski i slovenački partizani sadejstvovali su u borbama protiv nacista u predelu Koralpa (januara 1945) i na Pernicenu marta 1945. Kada je Franc Honer u leto 1944. dobio nalog CK KP Austrije, čije se sedište nalazilo u Moskvi, da na tlu Jugoslavije formira austrijske bataljone, rukovodstvo KPJ se sa tim saglasilo. Oficiri 1. austrijskog bataljona, formiranog novembra 1944. u Sloveniji, bili su Austrijanci-španski borci. Džon Mozer navodi da su pripadnici ove i drugih austrijskih jedinica nosili uniformu NOVJ, ali s austrijskim grbom na levom rukavu.

Snage NOVJ uspešno su sadejstvovale sa savezničkim jedinicama. Na tlu Jugoslavije Crvenu armiju je dočekala regularna armija stvorena u toku trogodišnje narodnooslobodilačke borbe. Sa jedinicama NOVJ sadejstvovale su u završnoj fazi rata i jedinice NOV Albanije. U operaciji za oslobodenje Niša sadejstvovale su jedinice NOVJ, Crvene armije i 2. armije Bugarske, na osnovu sporazuma u Krajovi. Bugarske trupe su operativno bile potčinjene Štabu 3. ukrajinskog fronta. Oslobodenjem Niša, 14. oktobra 1944, nemačkim snagama — koje su se povlačile iz Grčke — presečena je odstupnica dolinom Morave, prema severu, čime su one odbačene na daleko nepovoljniji pravac kretanja dolinom Ibra.

Antikomunističke snage u Poljskoj, Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji zastupale su strategiju čekanja (atantizma). Mihailovičevi četnici u Jugoslaviji nisu se verbalno odricali antiokupatorske orijentacije, ali su praktično započeli kolaboraciju 1941. Četnici su bili zaslepljeni mržnjom prema narodnooslobodilačkom pokretu, smatrajući da im on ugrožava *status quo*, obnovu monarhije i prevagu stare nacionalne politike. Bali kombtari i

Legalitet u Albaniji takođe su se u vreme svoje pojave 1942, odnosno 1943. izjašnjavali za antiokupatorsku borbu, ali su brzo završili u kolaboraciji. Nacionalno-demokratska grčka vojska (EDES) bila je usmerena na restauraciju monarhije u Grčkoj i oslonjena na izbegličku vladu. Ova formacija ostala je pasivna prema okupatoru i suprotstavljena ELAS-u. Sporazum između ELAS-a i Britanaca u Kasten-Kalambaku, doveo je samo do formalnog ujedinjavanja ELAS-a i EDES-a u smislu formiranja Vrhovnog štaba u čiji je sastav ušao i pukovnik Napoleon Zervas. Već jula 1943. antifašističke snage Grčke su bile priznate kao saveznička vojska pod komandom britanskog štaba za Bliski istok. Sporazum zaključen posredstvom Britanaca nije uspeo da otkloni građanski rat između pripadnika ELAS-a i EDES-a u jesen 1943. U Poljskoj, sukobljavale su se snage Armije krajove i Armije ludove, čije su strategije, klasni ciljevi i spoljne tačke oslonca bile dijametralno različite.

U poređna analiza može da otkrije da je britanska politika u proleće 1944. nastojala da nastale zaplete u Jugoslaviji, Grčkoj i Italiji reši na sličan način — izmirenjem antifašističkih snaga sa kraljem i njegovom vladom u svakoj od ovih zemalja. Britanci su na ovoj ideji istrajavali, iako je bilo više nego očigledno da se u pomenutim zemljama nije radilo o istovetnim situacijama, a pogotovu ne i o ravnopravnim odnosima unutrašnjopolitičkih snaga. Bitna razlika između narodnooslobodilačkih i antifašističkih pokreta u dvema susednim zemljama, ako apstrahujemo njihove različite snage, udarne moći, politički uticaj, stepen organizovanosti pokreta i njihovih ustanova, sastojala se u različitim strategijama i njihovom ostvarivanju u toku rata. Vojni i politički integritet KPJ i uopšte rukovodstava narodnooslobodilačkog pokreta tetiran je u politici i praksi kao načelo i kao imperativ za razliku od KP Grčke i EAM-a, odnosno njegove vojne formacije ELAS-a. Italijanski slučaj 1943—1944. nepotpuniji je za komparaciju, ali se ne može zanemarivati, jer je reč o sličnim, vremenski sinhronizovanim kompromisnim kombinacijama. Bitno razgraničenje nastaje, samim tim, što ove dve zemlje — Jugoslavija i Italija — nisu imale isti status: jedna je bila vojno poražena, a druga saveznička zemlja, u ratnom naporu antifašističke koalicije. Italijanski kralj je bio kompromitovan u fašističkoj eri koja je trajala do 1943. dok je jugoslovenski bio pod britanskim pokroviteljstvom. Antifašističke snage u Cen-

tralnom komitetu nacionalnog oslobođenja bile su podeljene prema politici zapadnih saveznika na pitanju da se podrži kralj, maršal Pijetro Badoljo i drugi konzervativni politički prvaci. Dogovor u krizi aprila 1944. je polazio od toga da maršal Badoljo ustupi vlast vladi sastavljenoj od predstavnika Centralnog komiteta nacionalnog oslobođenja, a da Viktor Emanuel III prenese krunu na svog sina Umberta Savojskog koji bi vršio vlast u svojstvu kraljevskog namesnika (*Luogotenente del Regno*).

Jugoslavija, Grčka i Italija su se, iako se radilo o raznoobraznim situacijama sa stanovišta pomenutih merila, nalazile pod spoljnim pritiskom da se stvore jedinstvene vlade od rojalističke desnice, umerenih građanskih predstavnika i levice, a preko toga sačuvaju pozicije monarhije i konzervativnih snaga. Konkretni oblici intervencije ogledali su se suštinski u nastojanjima da se obrazuju jedinstvene vlade u kojima bi uz postojeće građanske predstavnike bili zastupljeni i po dva-tri predstavnika levice.

Alibističke struje nastojale su svuda u Evropi da dokažu da su se one borile protiv komunizma, na strani zapadne civilizacije, hrišćanstva, a protiv „boljševičkog barbarstva“. Forsirajući britansku politiku kompromisa u Jugoslaviji, Čerčil se zalagao za uključivanje svih navodno nezamerenih snaga u vojne i političke strukture nove Jugoslavije, nastojeći da razblaži komunističko vodstvo narodnooslobodilačkog pokreta i pojača pozicije Velike Britanije prema SSSR-u u vreme predstojećih razgovora sa Staljinom. Vid alibizma predstavlja i zadržavanje vojnih starešina carske bugarske armije posle dolaska na vlast Otečestvenog fronta. Ne prihvatajući Šarla de Gola, SAD su, posebno Ruzvelt, podržavale admirala Žan-Fransoa Darlana i Pjera Lavalala. Antifašističko svetsko javno mnjenje je u toku rata napadalo ovakve pojave nazivajući ih „darlanizmom“. Nagli uspesi koalicije ujedinjenih naroda razvijali su i drugu tendenciju, koja se može označiti kao slom iščekivanja i politike „puške k nozi“. Masovni izlasci iz gradova i pojave ustanaka 1944. primer su poraza politike atantizma i na zapadu i na istoku Evrope.

Jugoslavija je u ratu 1941—1945. teško stradala od agresije Osovine, aprila 1941, samovoljnih akata podele zemlje i konstituisanja poslušnih režima, pljačke okupatora i njegove represivne politike prema stanovništvu, intenzivnih borbi u svim

krajevima, savezničkih bombardovanja i nemačkih razaranja prilikom povlačenja. Prema podacima podnetim Međusavezničkoj reparacionoj komisiji krajem 1945, žrtve jugoslovenskih naroda u ratnom naporu iznosile su 1,706.000 ljudi ili 10,8% od ukupnog broja stanovnika. Tokom rata prinudno je raseljeno 530.000 ljudi, 320.000 internirano, 270.000 upućeno na prinudni rad. Celokupna ratna šteta Jugoslavije je procenjena na 46,9 milijardi američkih dolara, prema cenama koje su važile u 1938. Srušeno je ili teže oštećeno 504.160 zgrada, ili jedna četvrtina ukupnog stambenog fonda. Poljoprivreda je pretrpela ogromnu štetu. Naročito su stradali stočarstvo, voćarstvo, vinogradarstvo, poljoprivredni inventar, šumarstvo i pilane, ribarstvo. Dve petine jugoslovenske industrije bile su uništene. Neprijatelj je ne samo eksploatisao industrijska preduzeća i rudnike nego i odnosio njihovu opremu i kompletne pogone. Pri povlačenju Nemci su uništavali preduzeća, puteve, mostove, železničke pruge. Neprijatelj je uništio ili oštetiio 142 rudnika uglja, uništio ili odneo preko 150.000 vagoneta, odvuкао, oštetiio ili uništio 1.441 lokomotivu i preko 46.000 vagona. Putevi su bili razoreni, a pojedini krajevi zemlje odsečeni. Prilikom povlačenja Nemci su uništili železničku prugu Beograd—Zagreb. U dolini Neretve porušili su mostove, a na pruzi Novi Sad—Beograd uništili su vijadukt i tunel kod Čortanovaca. Na Savi je srušen most koji je povezivao Slavonski Brod s Bosanskim Brodom. Oštećenja „ličke pruge" Ogulin—Knin iznosila su 90%. Vezu Banata s ostalim delovima zemlje otežavali su porušeni mostovi na Dunavu, Tisi i Tamišu. U rekama i moru postavljene su mine. Prilikom bombardovanja Beograda aprila 1941. pogodena je Narodna biblioteka, u kojoj je izgorelo oko 500.000 knjiga. Za vreme rata oštećeni su univerziteti i njihove laboratorije. Neprijatelj je iz Jugoslavije odvuкао i veliko umetničko i arhivsko blago.

Naročito su opustošene oblasti Like, Korduna, Banije, Bosanske krajine, južne Srbije — gde su se vodile neprekidne bitke i nalazila trajna ustanička žarišta.